

॥ नमो नमः श्री प्रेमसूरये ॥

मुपनमानु अेन्साईकलोपीडिया (दिव्य-दर्शन प्रवचन महोदधि)

आनंदधनञ्जु कृत स्तवन रहस्यार्थ - ५ +
उपा. यशोविजय कृत योविशी रहस्यार्थ १ थी ७

भाग-५५

:: प्रवचनकार ::

न्याय विशारद,
सेंक्टो लव्यात्माओना राहणर
प.पू. आचार्य श्री विजय
मुपनमानुसूरीश्वरञ्जु महाराज

:: प्रकाशक ::

कुमारपाणभाई वी. शाह
दिव्यदर्शन ट्रस्ट
३८, कलिकुंड सोसायटी,
कलिकुंड-धोणक,
(अमदावाद)

સકલાગમરહસ્યવેદી પૂ.સ્વ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજય દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદ્મલંકાર
સિદ્ધાન્તમહોદધિ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન
પૂ. મુનિરાજ શ્રી ભાનુવિજયજી મહારાજના મનનીય આર્હત્ પ્રવચનોનું પ્રકાશન એટલે...

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા (ભાગ-૫૫)

દિવ્ય-દર્શન પ્રવચન મહોદધિ - આનંદઘનજી કૃત સ્તવન રહસ્યાર્થ - ૬ +

ઉપા. યશોવિજય કૃત ચોવિશી રહસ્યાર્થ ૧ થી ૭

:: શુભાશિષ ::

તપાગચ્છ ભૂષણ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય

શ્રી વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

:: પ્રેરક-માર્ગદર્શક ::

સંઘ શાસન કૌશલ્યાધાર પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

:: સહાયક ::

સરણ સ્વભાવી પ.પૂ.પં. શ્રી પદ્મસેનવિજયજી મ.સા.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૫૦

કિંમત : ૧૫૦/-

વિમોચન : પોષ સુદ-૧૨, વિ.સં. ૨૦૬૮, તા.૬-૧-૨૦૧૨, શુક્રવાર
ગુરુદેવ પૂ.આ.શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ દીક્ષા દિન

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ ૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા	દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ ૨૯/૩૦, વાસુપૂજ્ય બંગલો, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ	શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ જૈન જ્ઞાન શાળા ૩૬, જ્ઞાનમંદિર સોસાયટી, નવકાર જૈન દેરાસર સામે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
ડૉ. હેમંતભાઈ-અમદાવાદ (૦૭૯)-૨૬૬૩૦૦૦૬	ડૉ. સંજયભાઈ-સુરત ૯૮૨૫૧ ૨૧૪૫૫	મો. ૯૪૨૭૦ ૩૭૪૯૧ (રાહુલભાઈ)

શ્રેયસ્કર અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ

૧૦૬, એસ.વી.રોડ, ઈર્લા-પાર્લા (વેસ્ટ)

ફોન : ૨૬૭૧૯૩૫૭

ટાઈપ સેટીંગ - મુદ્રક

જય જિનેન્દ્ર ગ્રાફીક્સ (નીતિન શાહ - જય જિનેન્દ્ર)

૩૦, સ્વાતિ સોસાયટી, સેન્ટ એવીયર્સ હાઈસ્કૂલ રોડ,

નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪. મો. ૯૮૨૫૦ ૨૪૨૦૪

ફોન : (ઓ) ૨૫૬૨ ૧૬૨૩ (ઘર) ૨૬૫૬ ૨૭૯૫

E-mail : jayjinendra90@yahoo.com

શ્રી સુપાર્શ્વજિન સ્તવન-૭

શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ, તું ત્રિભુવન શિરતાજ,
આજ હો છાજે રે ઠકુરાઈ, પ્રભુ તુજ પદ તણીજી...૧
૧ દિવ્યધ્વનિ ૨ સુરકુલ, ૩ ચામર ૪ છત્ર અમૂલ.
આજે હો રાજે રે, ૫ ભામંડળ, ગાજે ૬ દુંદુભિજી...૨
અતિશય સહજના ચાર, કર્મ ખ્યાથી અગ્યાર,
આજ હો કીધા રે ઓગણીસ, સુરગુણ ભાસુરેજી...૩
વાણી ગુણ પાંત્રીસ, પ્રાતિહારજ જગદીશ,
આજ હો રાજેરે દીવાજેરે, છાજે આઠશુંજી...૪
સિંહાસન અશોક, બેઠા મોઢે લોક,
આજ હો સ્વામીરે શિવગામી, વાચક યશ થુણ્યોજી...૫

શ્રી સુપાર્શ્વજિન સ્તવન વિવેચના-૭

શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ, તું ત્રિભુવન શિરતાજ,

આજ હો છાજે રે ઠકુરાઈ, પ્રભુ વુજ પદ તણીજી...૧

ભાવાર્થ : હે સુપાર્શ્વનાથ જિનરાજ ! આપ ત્રણ ભુવનના મસ્તકે મુગટ સમાન છો. હે પ્રભુ ! આજે આપના તીર્થંકરપદની ઠકુરાઈ યાને તીર્થંકરપદનું ઐશ્વર્ય શોભી રહ્યું છે.

વિવેચન : પ્રભુ શિરતાજ કેટકેટલી રીતે ?

હે પ્રભુ ! આપ ત્રિભુવનના ઠાકોર છો. આપના બે પાર્શ્વ (પડખાં) સુંદર છે, માટે આપનું નામ 'સુપાર્શ્વ' પાડેલું. આપ 'શિરતાજ' ત્રિભુવના શિરે આપ મુગટ સમાન છો; કારણ કે ૧૪ રાજલોકના મસ્તકે સિદ્ધશિલા છે, ત્યાં આપ સિદ્ધશિલા પર વસેલા છો; એટલે આપ મુગટ સ્થાને છો. શુદ્ધ સ્ફટિક રત્નની ઉજ્જવળ શિલા પર આપ શુદ્ધ ચૈતન્ય, અરૂપિતા ને અનંત જ્ઞાન-દર્શન-સુખથી શોભી રહેલા માટે મુગટ જેવા છો. મસ્તક મુગટથી શોભે, મસ્તક કરતાં મુગટ વધુ શોભિતો હોય છે. એમ અહીં સિદ્ધશિલા તથા પ્રભુ બંને ઉજ્જવળ ખરા, પરંતુ પ્રભુ સિદ્ધશિલા કરતાં વધુ શોભિતા છે; કેમ કે ભલે સિદ્ધશિલા આકૃતિથી શાશ્વત એટલે આકૃતિ એની એ જ રહે. પણ એમાં જૂનાં પુદ્ગલ વહેલા મોડા અસંખ્ય કાળે ખરી જાય, ને નવા પુદ્ગલ સામેલ થઈ ગયા હોય એટલે કે સિદ્ધશિલામાં પરિવર્તન થાય; પરંતુ પ્રભુના આત્મપ્રદેશો અનંતકાળે પણ એના એ જ ત્યાં કાયમ, અને તેવા જ નિર્મળ રહે છે; તેમાંથી એક પ્રદેશ પણ ઓછો ન થાય, આઘો પાછો ન થાય, કે લેશ પણ મલિન ન થાય.

તેમ મેરુ શાશ્વત છતાં તેના પુદ્ગલોમાં ફેરફાર થાય, દેવવિમાનોમાં પણ આ રીતનો ફેરફાર થાય, પરંતુ પ્રભુના આત્મપ્રદેશો અનંતકાળે પણ એના એ જ અને એવા ને એવા જ શુદ્ધ રહે છે; માટે જ આપ સિદ્ધશિલા કરતાં ઘણા વધુ શોભિતા છો, તેથી આપ સાચા શિરતાજ છો.

આ વિચારણા સૂચવે છે કે, પ્રભુ જેમ શિરતાજ બન્યા, ને તેમનો આત્મા કાયમ માટે નિર્મળ થયો, તેમ આપણે જો આપણો આત્મા નિર્મળ કરી દઈએ, તો તે ક્યારેય મલિન ન થાય.

આ તો દ્રવ્યથી શિરતાજના અને દ્રવ્યથી નિર્મલતાની વાત થઈ.

હવે, પ્રભુભાવથી શિરતાજ :

પ્રભુ ત્રણ ભુવનના શિરતાજ છે, એટલે કે ત્રણ જગતના જીવોને (૧) મોક્ષ

માર્ગ બતાવનાર, (૨) તત્ત્વ બતાવનાર, અને લોકને (૩) અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લાવનાર શિરોમાન્ય ભગવાન જ છે. ત્રણે જગત પર હે પ્રભુ ! આપનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. કારણ કે આપના શાસન અનુસારે વિરાધકને મહાદુઃખો, ને આરાધના કરનારને ત્રણે ભુવનમાં સુખો મળે છે. તેમ ભગવાન જ્યારે બાર પર્ષદા વચ્ચે દેશના આપતા બેસે છે, ત્યારે ત્યાં ત્રણે ભુવનના ઈંદ્રો પણ બેઠા હોય છે. તેથી પણ પ્રભુ ત્રણ ભુવનના શિરતાજ લાગે છે. તેમ ત્રણે જગતના જીવો કરતાં શુદ્ધ હોવાથી તો ભાવથી શિરતાજ છે જ.

સિદ્ધશિલા પર બિરાજમાન પ્રભુ આપણા માટે એવા મહાન આદર્શરૂપ છે, એવા આશ્વાસનરૂપ છે, કે જો આપણે એકવાર શુદ્ધ થઈ જઈએ, તો પછીથી કદી મલિન થવાનું નહિ બને. આપણે હાલ રાગ-દ્વેષથી મલિન, કર્મથી મલિન, પુદ્ગલના સંગથી મલિન, અને સ્પૃહાઓ અને તૃષ્ણાઓથી મલિન છીએ. આમ અનેક રીતે મલિન થઈએ છીએ. આ હિસાબે જ સ્પૃહાઓ-તૃષ્ણાઓ કમી કરતાં કરતાં, ઓછી કરતાં કરતાં પરનો સંગ ઓછો કરતાં કરતાં, ને રાગદ્વેષ કમી કરતાં કરતાં આપણે નિર્મળ થતા જ જઈએ છીએ. પ્રભુના આલંબને આ બને છે, માટે પ્રભુને આપણે શિરતાજ રાખવાના.

દુનિયાના શિરતાજ રાજા-મહારાજાધિરાજ આપી આપીને શું આપે ? માત્ર આ ભવની લીલા, ને તે પણ પરિમિત ! પરિમિત એટલે કે મનગમતું મળ્યું તો ખરું, પરંતુ મર્યાદિત મળ્યું. તેથી બીજાનું અધિક જોઈને ઈર્ષ્યા-બળતરા કરાવે, સમજુ હોય તો કદાચ સામા અધિકવાળા ઉપર દ્વેષ-ઈર્ષ્યા ન કરે કે, ‘હાય ! આ માળાને અધિક ક્યાં મળ્યું ?’ પરંતુ પોતાનું ઓછું લગાડે કે મને મનગમતું મળ્યું તો ખરું, પરંતુ પેલા કરતાં ઓછું મળ્યું.’ આમ મળેલું ઓછું લાગે એટલે બળતરા થાય આ બળતરા રોકવાની તાકાત દુન્યવી શિરતાજોમાં નથી; કેમ કે માણસનું મન એવું છે, કે એને ગમે તેટલું મળે તોય ઓછું લાગે. હવે આ એનું ઓછું લાગતું કયો દુન્યવી શિરતાજ-સમ્રાટ પણ પૂરું કરી શકે ? કોઈ નહિ. ત્યારે તીર્થંકર ભગવાન એવા શિરતાજ છે, કે જે આત્મહિત એવાં આપે છે કે જેની મર્યાદા છેલ્લે વીતરાગ દશાની છે, ને એ મળ્યા પછી જીવને કશું મેળવવા જેવું રહેતું જ નથી. તેથી કશી ઈચ્છા જ રહેતી નથી; એટલે મનને ઓછું લગાડવાનું ને બળતરા કરવાનું રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રશ્ન : પરંતુ એ અંતિમ વીતરાગદશા પહેલાં તો જે મળે તે તો અધૂરું જ હોય ને ? એટલે એનાથી અધિક ન મળ્યાની બળતરા કેમ ન થાય ?

ઉત્તર : પોતાની કક્ષા સમજનાર સમજે જ છે કે મારી વર્તમાન દશામાં જે

છે તે મારી લાયકાત અને પુણ્યાઈ પ્રમાણે બરાબર છે. માટે આરાધનામાં આગળ આગળ વધતા રહેવાનું છે, ને તે કામ મારે ચાલુ છે. વળી આરાધનામાં છું એટલે મોક્ષ તરફ જ પ્રયાણ છે, પછી શું કામ મનને ઓછું લગાડી દૂબળો પડું ?

જુઓ, પાંચમી ક્લાસમાં ભણનારો જુએ છે કે મેટ્રિક કોલેજમાં ભણનારો મારાથી આગળ છે; પણ મારે હમણાં એ મેળવવાનો અધિકાર નથી, એમ સમજતો હોવાથી મેટ્રિક વગેરેમાં ભણનાર પ્રત્યે કશી ઈર્ષ્યા બળતરા કરતો નથી. એમ અહીં નાની આરાધના કરનારો ઊંચી આરાધના કરનાર પ્રત્યે શું કામ ઈર્ષ્યા કે બળતરા કરે ? કે ‘હાય ! પેલાને કેમ મળી ? ને મને પેલી ઊંચી આરાધના કેમ ન મળી !’ બસ, પોતાની કક્ષા અનુસારે આરાધના સારી રીતે કરતો જાય છે,

પ્રશ્ન : તો પછી શાસ્ત્રમાં આરાધકને હંમેશાં અતૃપ્ત રહેવાનું કેમ લખ્યું છે ?

ઉત્તર : એ, એટલા માટે કે, ‘ચાલો, હું બનતી બધી આરાધના કરું છું’ એમ કરી પોતાની ચાલુ આરાધનામાં ભાદરવાની ભેંસની જેમ ચીપકીને બેસી પડવાનું નથી; પરંતુ આગળ આગળ ધપવાનું છે. ભાદરવા માસમાં પાણીના ખાબોચિયા-તળાવડા ભરેલા હોય, એ ભેંસને મળે એટલે જાણે ભાવતું ભોજન મળ્યું, તે એમાં બેસી પડે છે, તે એવી કે સાંજ સુધી એમાંથી ઊઠે જ નહિ, આરાધકે જે આરાધના લીધી એમાં એ રીતે ચીપકી પડવાનું નથી કે જિંદગી સુધી એમાં ને એમાં જ રહે. કશી પ્રગતિ જ નહિ. અરે ! પ્રભુનાં માત્ર દર્શનની આરાધના હોય, તોય એમાં પ્રગતિ કરવાની છે. એ માટે દર્શનના વિષયભૂત ભગવાન વધારવાના; દર્શનનો સમય વધારવાનો છે. એનું પછીથી સ્મરણ વધારવાનું છે. દર્શનમાં માત્ર પોતે ભગવાનનું મુખ જોવાનું એટલું જ નહિ, પણ ‘ભગવાન પોતે મને જુએ છે ને ?’ ‘ભગવાનની રહેમનજર મારા પર પડે છે ને ?’ એ જોવાનું છે. એમ જ્યાં અનેક ભગવાન હોય ત્યાં **એકેએક ભગવાન કમશઃ આપણા પોતાના ઉપર દૃષ્ટિ નાખે છે, એ જોતા ચાલવાનું છે,**

તાત્પર્ય, પોતાની ધર્મ-આરાધનામાં નિત્ય પ્રગતિ રાખવાની, તેમજ અધિક આરાધનાવાળા પર ઈર્ષ્યા બળતરા કરવાની નહિ.

વાત આ હતી, - અરિહંત ‘શિરતાજ’ બનેલા એવું આપે છે કે જેમાં કશો સંતાપ-ઈર્ષ્યા-બળતરા કરવાની હોતી નથી. આ શિરતાજ એટલે એક અનન્ય દાતાર તરીકેની વાત થઈ. હવે શિરતાજને શોભારૂપ તરીકે જોઈએ, તો તો ત્રિભુવન માટે ભગવાન શોભારૂપ છે, ત્રણ ભુવનની શોભા વધારનારા છે.

પ્રશ્ન : ભગવાન ત્રણ ભુવનની ત્રણ જગતની શોભારૂપ શી રીતે ?

ઉત્તર : જેમ કોઈ ગામ કે શહેરમાં ધાંચી, મોચી, ચમાર, ભંગી... વગેરેની

વસ્તી હોય, એ કાંઈ નગરની શોભારૂપ ન કહેવાય, પરંતુ એમાં સારા સમૃદ્ધ ઉદાર પરદુઃખભંજન વણિકો હોય, ભણેલા વિદ્વાનો હોય, એમાં પણ જે અગ્રણી રાજા મહારાજા હોય, એ નગરને શોભારૂપ ગણાય છે. એમ ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય ત્રણ ભુવનમાં દેવો, મનુષ્યો, તિર્થંચો છે, એ સામાન્ય પ્રજા જેવા ગણાય, એમા ઈન્દ્રો, મુનિઓ તથા સમકિતી જીવો, વ્રતધારી જીવો, એ સમૃદ્ધિવાળા ગણાય; અને એ બધાને શોભારૂપ તીર્થંકર ભગવાન છે.

આવા ત્રિભુવનના શિરતાજ સુપાર્શ્વનાથ ભગવાન મને મળ્યા ? મારા મહા અહોભાગ્ય છે !

‘આજે હો છાજેરે ઠકુરાઈ તુમ પદ તણી રે.’

આજે એટલે પાપ પ્રપંચોથી ઉભરાતી આજની પૃથ્વી ઉપર પણ પ્રભુ ! તમારી એટલે કે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તીર્થંકરપદની ઠકુરાઈ છાજે છે, શોભે છે, આજે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ૨૦ તીર્થંકર ભગવાન વિચરી રહ્યા છે. આમાંના એકેક ભગવાનની ઠકુરાઈ કેવી ? ઐશ્વર્ય કેટલું ? તો કે ચોવીસે કલાક ઓછામાં ઓછા ૧ કરોડ દેવતાઓ એકેક ભગવાનની સેવામાં સાથે ને સાથે હોય ! એટલે અત્યારે ૨૦ ભગવાનના હિસાબે ૨૦ કરોડ દેવતાઓ ભગવાનની સેવામાં આ પૃથ્વી પર સતત હાજર રહે છે.

૧ કરોડ દેવતાઓ ભગવાનની શી સેવા કરે ?

ભગવાન અષ્ટપ્રાતિહાર્ય સાથે રત્નસિંહાસન પર જ્યાં બિરાજમાન હોય, ત્યાં આસપાસ જમીન પર એટલા બધા દેવતા સમાય નહિ, તેથી જમીન પર અને આકાશમાં દેવતાઓ ગીત-નૃત્ય-વાજિંત્રના મધુરા નાદ જમાવે, રાસડા લે, બિરુદાવલિ ગાય, વળી વિહારમાં પ્રભુની સાથે ચાલે. તે પણ લોકાચારમાં આવેલા માણસોની જેમ મૂંગા મૂંગા નહિ, પણ એ જ ગીત-નૃત્ય-વાજિંત્રના નાદ સાથે જમીન પર અને આકાશમાં ચાલે, પ્રભુની સાથે ચાલે. પ્રભુ ચાલે ત્યાં ઊંચે આકાશમાં દેવદુંદુભિ નાદ ગાજતો રહે; તેથી માઈલો સુધી લોકોને ખબર પડે **‘ધર્મ નરેસર આવ્યા ગાજે.’** વળી ત્યાં દેવતા ભગવાનને જમીન પર ચાલવા ન દે, ભગવાનને પગ મૂકવા નવ સુવર્ણ કમળ ગોઠવે ! તે પણ માખણના પિંડા જેવા મુલાયમ હોય, ચાલતાં પ્રભુના પગ પડે એની નીચે સુવર્ણ કમળ ગોઠવાઈ જ ગયા હોય.

પ્રભુની ઠકુરાઈ કેવી ? પ્રભુ ચાલતાં બે બાજુના અક્કડ વૃક્ષ નમે, પ્રભુની સાથે સાથે ગગનમાં પક્ષી પ્રદક્ષિણા ધૂમરી દેતા ચાલે, છત્ર-સિંહાસન આકાશમાં ચાલે. પ્રભુ બેસવા માગે ત્યારે આપોઆપ સિંહાસન નીચે ઉતરી પ્રભુની બેઠક નીચે ગોઠવાઈ જાય. વળી પ્રભુની ઠકુરાઈ યાને પ્રભાવ કેવો ? તો કે પ્રભુ વિચરવાની

ચારે દિશામાં ૧૨૫-૧૨૫ યોજન સુધી મારી મરકી વગેરે ઉપદ્રવ દૂર થાય.

ભગવાન દુષ્કાળના દેશમાં વિચરે, તો ત્યાં પણ વિદેશથી અનાજના ગાડેગાડા ઠલવાય ને દુષ્કાળ દૂર થઈ જાય. સ્વદેશે બળવો, ને પરદેશના લશ્કરનાં આક્રમણ હોય તો તે શાંત થઈ જાય.

તીર્થંકર પદની ઠકુરાઈ કેવી ? તો કે પ્રભુને દેશના માટે જોજનનું સમવસરણ મંડાય; જેમાં ઝાકઝમાળ ચાંદી-સુવર્ણ-રત્નના ત્રણ કિલ્લા ઉપરાપર ગોઠવાયા હોય, પ્રભુની જોજનગામિની વાણી યાને ભગવાનનાં વચન બધાને તેમની તેમની ભાષામાં સમજાય ! કરોડો દેવતાદિ સમવસરણમાં આરામથી બેસે ! વિરોધી પશુ-પંખી પોતાના વૈર ભૂલે ! પાસે પાસે બેસે ! સુગંધીદાર પુષ્પવૃષ્ટિ ઝરમર ઝરમર વરસતી રહે. તેમ ભગવાન સમોસરણ પરથી ઉતર્યા પછી પ્રભુની જ્યાં છાવણી પડે, ત્યાં ઓછામાં ઓછા ૧ કરોડ દેવતાઓ ગીત-ગાન-નૃત્ય વાજિંત્રનાદ કરતા હોય ! બીજા હજારો-લાખો માણસો આવતા જતા ને એકત્રિત થતા હોય. આખી છાવણીના માથે અશોકવૃક્ષ હોય !

તેમ ભગવાન માતાના ગર્ભમાં આવ્યા કે તરત ઈન્દ્ર 'શકસ્તવ'થી સ્તુતિ ગૌરવ કરે છે. આમ જોતાં તે વખતે ભગવાનનું શરીર તો નાનું બિંદુ જેવું છે, પરંતુ ઈન્દ્રને મન પ્રભુનો આત્મા મહાન છે. જનમતાં પદ દિક્કુમારી ભગવાન આગળ નાથે ! જન્મોત્સવ કરે ! મેરુ પર ઈંદ્રો-દેવો પ્રભુનો જન્માભિષેક ઉજવે !

ભગવાન ઉચ્ચ કુળમાં જ જન્મે, ઇત્યાદિ.

પાંચે કલ્યાણક પ્રસંગોમાં પ્રભુનું ઐશ્વર્ય કેવું દીપે ? ચ્યવન-જન્મ-વ્રત-નાણ-નિર્વાણ આ પાંચ કલ્યાણક પ્રસંગોમાંના એકેકને જ્યારે આપણે મનની સામે લાવીએ અને વિસ્તારથી જોઈએ ત્યારે સમજાય કે આ આખાય વિશ્વમાં તીર્થંકર ભગવાન સિવાય આ ઠાઠ બીજાને હોય નહિ, અને આ જોનારા ચકિત ચકિત થઈ જાય. એટલે તો કવિએ ગાયું કે 'જગપતિ જેણે કલ્યાણક દીઠ, ધન્ય તે સુરનર-ખેચરા !'

આ પ્રભુની ઠકુરાઈ-ઐશ્વર્ય એવું છે કે એમનું ક્ષણવાર ધ્યાન કરવાથી મહાન સિદ્ધિ થાય છે, યાવત્ મોક્ષ થઈ શકે છે.

^૧દિવ્યધ્વનિ ^૨સુરફૂલ, ^૩ચામર ^૪છત્ર અમૂલ.

આજે હો રાજે રે, ^૫ભામંડળ, ગાજે ^૬દુંદુભિગ્ર...૨

ભાવાર્થ : (અહીં પ્રભુના ૮માંથી ૬ પ્રાતિહાર્ય કથા છે.) (૧) દિવ્યધ્વનિ, (૨) પુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) ચામર, (૪) અમૂલ્યછત્ર (૫) ભામંડળ, (૬) દુંદુભિ શોભે છે.

વિવેચન : તીર્થંકર ભગવાનને અષ્ટપ્રાતિહાર્યની શોભા હોય છે. એ પાઠ સહેલાઈથી યાદ રાખવા માટે નીચેથી ઉપર ઉપર જોવું જેમ કે, (૧) નીચેમાં પહેલો

પ્રાતિહાર્ય 'સિંહાસન'. બેસવા માટે રત્નમય સિંહાસન હોય છે. એની ઉપર જોતાં (૨) બે બાજુ 'ચામર' વીંજતા રહે છે. એની ઉપર (૩) મસ્તક પાછળ 'ભામંડલ' (પ્રકાશપુંજ) હોય છે. એની ઉપર જોતાં (૪) મસ્તક પર ઊંચે ત્રણ છત્ર હોય છે. એની ઉપર (૫) આખા સમવસરણને ઢાંકતું અશોકવૃક્ષ હોય છે. એની બાજુમાં ઊંચે (૬) દેવદુંદુભિ ઘણણ વાગતાં નગારા છે. વૃક્ષમાં નીચે (૭) 'પુષ્પ-વૃષ્ટિ' વરસે છે. (૮) ત્યાં એક મધુર 'દિવ્યધ્વનિ' પ્રસરે છે. અહીં ગાથામાં આ આઠમાંથી અશોકવૃક્ષ અને સિંહાસન એ બે સિવાયના ૬ પ્રાતિહાર્ય લીધા.

(૧) સિંહાસન : ભગવાનને પ્રાતિહાર્યરૂપે એક સિંહાસન કાયમનું પરંતુ સમવસરણ પર દેવતાઓ બાકીની ત્રણ દિશામાં બીજા ત્રણ જિનબિંબ અને ત્રણ સિંહાસન રચે છે.

ભગવાન વિહાર કરે ત્યારે સિંહાસન ઊંચા આકાશમાં ચડી જઈ સાથે ને સાથે જ ચાલે છે. પ્રભુ બેસવાની તૈયારી કરે ને સહજરૂપે એ નીચે ગોઠવાઈ જાય !

પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં ભગવાન સવિ જીવને શાસન રસિક કરવાની ભાવનાવાળા બનેલા. એ ભાવના હવે સફળ થવાની છે એ માટે પ્રકૃતિ સિંહાસન ધરે છે એના પર બેસી શાસન સ્થાપે. ગુણોના આસનનું પ્રતિક છે.

(૨) ચામર : સમવસરણમાં ભગવાનની બંને બાજુએ દેવતા ચામર વીંજે છે. ભગવાને જગતના જીવો પર સ્નેહ, મૈત્રી, ભાવ અને કરુણા વીંજ્યા છે તેથી કુદરત ભગવાનના ચામરથી વીંજવા દ્વારા સન્માન કરે છે. પ્રભુનો મૈત્રીભાવ કેવો ? ગોવાળીયાને ખીલા ઠોકવાનું શક્ય બને માટે માથું સ્થિર રાખ્યું !

તેમ પ્રભુએ જીવોને અભયદાન અને કરુણાની સફેદાઈ વીંજી છે, તેથી પ્રભુ સફેદ ચામરથી વીંજાય છે. આ ચામર બે છે એ ભગવાનની મૈત્રી અને કરુણા એમ બે ભાવના પ્રતિક છે.

(૩) ભામંડલ : ભગવાનના મસ્તક પાછળ તેજનો પુંજ-ભામંડલ ઝળહળે છે, કેમ જાણે પ્રભુનું મુખ જોતાં આંખ અંજાઈ જવાની હોય તેથી મુખ-કાન્તિમાંથી સંહરી ભામંડલ ન બન્યું હોય ? ભગવાને પૂર્વભવમાં ૨૦ સ્થાનકની વિશિષ્ટ પ્રકારે આરાધના સમ્યગ્દર્શનના જ્વલંત પ્રકાશ સાથેની આરાધના કરી છે. માટે જાણે અહીં પ્રકૃતિ પ્રભુના મસ્તક પાછળ ભામંડળ પ્રકાશનો પુંજ રજૂ કરે છે.

(૪) ત્રણ છત્ર : છત્ર કેમ ? પૂર્વના ત્રીજા ભવે અને અહીં સંસારની આધિ વ્યાધિ ઉપાધિથી દીનદુઃખિયારા બનેલા જીવોને છત્રરૂપ બની આશરો આપેલો. તેથી કુદરત ભગવાનને જગતના છત્રરૂપ બનાવી ભગવાનના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્ર યોજે છે. તે નીચેનું નાનું, ઉપરનું તેથી મોટું, સૌથી ઉપરનું સૌથી મોટું હોય

છે. અરે ! સ્વયં ભગવાને ચારિત્ર પાળીને જગતને એકેન્દ્રિયાદિ જીવની રક્ષા શીખવી એ જીવન માટે પણ છત્રરૂપ બન્યા છે. માટે કુદરતે છત્ર આપ્યું.

કુટુંબમાં નાનડિયાને માથે વડીલ છત્રરૂપ ગણાય છે. સુશીલ પુત્રવધુને સાસુ મરતાં લાગી આવે છે, બોલે છે અમારા માથે છત્ર હતું તે ગયું. એક દીક્ષાર્થીએ પુત્રને પરણાવી તરત દીક્ષાની તૈયારી કરવા માંડી. વહુ કહે, 'બાપા ! આ તમે દીક્ષા લઈ લેશો, પછી તમારા દીકરાના માથે છત્ર કોણ ? એ હરવા ગયા, ફરવા ગયા, મોડા આવશે તો કોણ પૂછશે ક્યાં ગયા હતા ?'

(૫) અશોકવૃક્ષ : સમવસરણની મધ્યમાં ચાર દિશાના ચાર સિંહાસનની વચ્ચે પ્રભુની પીઠ પાછળ અશોકવૃક્ષ રચાય છે, જેની શીતલ છાયામાં બેસીને લોકો ભગવાન જે દેશના આપે છે તે સાંભળે છે. જગતને રાગાદિના તાપથી અને અનિષ્ટોના અરતિ શોકથી બચાવનાર પ્રભુ આ અશોકવૃક્ષ જેવા છે, માટે સ્તવનમાં પણ ગાયું છે કે

'જિનજી તાહરા વૃક્ષ અશોકથી, શોક દૂરે ગયો રે લો.'

જેમ અશોકવૃક્ષ તાપને-ઉદ્વેગને અટકાવે છે તેમ ભગવાને પૂર્વ જન્મમાં સાધના કરીને પોતાનો વિષય-કષાય અને મોહમિથ્યાત્વનો તાપ કાઢી નાખેલો, તેમ અહીં પણ જીવોના એ તાપને દૂર કરનારા છે. મોહ-વિષય-કષાયના તાપથી તપેલાને ભગવાન ઠારનારા છે. તો પ્રકૃતિ તરફથી ભગવાનને જાણે અશોકવૃક્ષની ભેટ મળી ! કહેવત છે 'ઠાર્યા તેવા ઠરશો, બાળ્યા તેવા બળશો.' પ્રભુએ જગતના જીવોને ઠાર્યા છે, તો પ્રભુને પોતાને કરોડોની આખી પર્ષદા સાથે ઠરવાનું મળે છે, એનું પ્રતીક અશોકવૃક્ષ.

(૬) દેવદુંદુભિ : ભગવાનના સમવસરણની ઉપર ગગનમાં દેવતાઓ દુંદુભિનાદ કરે છે. ભગવાને પૂર્વભવમાં અરિહંતના શાસનનો નાદ જગતને સંભળાવવા નિર્ધાર કર્યો છે. ભાવિ જીવોને અરિહંતના ભક્ત બનાવી દેવાનો પોતાના અંતરમાં કરુણા ભાવનાનો નાદ ગજવ્યો છે. તેથી અહીં ભગવાનનું દુંદુભિનાદથી સન્માન થાય છે.

(૭) પુષ્પવૃષ્ટિ : સમવસરણમાં દેવતાઓ પાંચ વર્ણના મધમધ સુગંધીદાર નાના પુષ્પોની ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ કરે છે. તેના ઉપરથી લોકો આવ જા કરે છતાં પ્રભુના પ્રભાવે પુષ્પોને કિલામણા નથી થતી. પુષ્પમાં સુવાસ અને સૌંદર્ય હોય છે. ભગવાને પૂર્વભવમાં સદ્ગુણોની સુવાસ અને સુકૃતોનું સૌંદર્ય રેલાવ્યું છે, માટે એના ઈનામમાં જાણે પ્રકૃતિ તરફથી અહીં પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે. એનો સુગંધિત પમરાટ આખા સમવસરણમાં ફેલાઈ જાય છે.

(૮) દિવ્યધ્વનિ : ભગવાન બહુધા માલકોશ રાગમાં દેશના આપે છે. તે વખતે દેવતાઓ દિવ્યધ્વનિ યાને વાંસળીના સૂર પૂરી પ્રભુના સૂરને વિશેષ દિવ્ય અને લોકોત્તર બનાવે છે. પ્રભુના આ 'દિવ્યધ્વનિ' પ્રાતિહાર્યનો પ્રભાવ છે કે સતત સંગીતનો મધુરો સૂર બજ્યા કરે છે, અહીં પ્રભુની આસપાસના વાતાવરણમાં દિવ્યધ્વનિનો મધુરો રણકાર બજ્યા કરે છે, જે વાતાવરણને ખુશનુમા રાખે છે.

ભગવાને જગત પ્રત્યે વિશિષ્ટ મૈત્રીભાવનો ગુંજારવ કર્યો છે, એથી દિવ્યધ્વનિનો ગુંજારવ જાણે પ્રકૃતિ તરફથી ભગવાનને બક્ષિસરૂપે મળ્યો ! તેમ ભગવાને પૂર્વજીવનમાં સર્વ જીવોની કરુણા વિચારી છે. આ કરુણાના નાદે દિવ્યધ્વનિનો નાદ ઊભો કર્યો, પંચસંગ્રહ શાસ્ત્ર કહે છે, જે સ્વયં પોતાની કરુણા વિચારે તે મુંડકેવલી બને. કુટુંબ-સમાજ-દેશની કરુણા વિચારે તે ગણધર બને. વિશ્વ આખાની કરુણા વિચારે તે તીર્થંકર બને છે. એટલે કર્મ તરફથી એમને તીર્થંકર તરીકે મળતા લાભ જગતના એટલે કે એમના શ્રોતાના લાભમાં કેમ ન ઊતરે ?

પ્રશ્ન : ભગવાને પૂર્વભવમાં વિશિષ્ટ સાધના કરી છે એટલે કર્મસત્તા એમને પોતાને અંગત તો વૃક્ષની શીતળ છાયા, પુષ્પોની સુગંધી તથા દિવ્યધ્વનિનો મધુરો નાદ ભેટ કરે, પરંતુ આખા સમોસરણમાં રહેલા શ્રોતાવર્ગને શા માટે ભેટ કરે ?

ઉત્તર : સમસ્ત શ્રોતાવર્ગને એનો લાભ આપે એમાં પણ પ્રભુનું ગૌરવ છે. પ્રભુનો યશ ગવાય છે કે 'અહો ! આ પ્રભુનો કેવો પ્રભાવ કે અહીં શ્રોતાઓને પણ આ અદ્ભુત સુખશાંતિ મળે છે ! વળી પ્રભુએ જગતને દેશના આપી બોધ પમાડવો છે તે જો શ્રોતાઓને અદ્ભુત સુખશાંતિથી સાંભળવા મળતું હોય તો જ બને. એટલે પૂર્વસાધનાથી પ્રભુને એવી પુણ્યકર્મની સત્તા ઊભી થઈ છે કે એનાં રૂડાં ફળ જગતને જાણે કહે છે કે આવો આવો અહીં આ સમવસરણમાં બેસીને તમે પણ અદ્ભુત-સુખ-શાંતિને સમાધિને પામો.

ભગવાનના અતિશયો પરહિતાર્થ :

વાત આ છે - ભગવાનના પ્રાતિહાર્ય ભગવાનની શોભા તો વધારે જ છે, પરંતુ એ જગતના પણ મહાન લાભમાં ઊતરે છે, અર્થાત્ મહાન પુરુષના અંગત લાભ જગતના લાભમાં ઊતરે છે. મહાન પુરુષોને એમાં કોઈ સ્વાર્થ નથી હોતો. નિઃસ્વાર્થપણે જ એ જગતનું ભલું કરતા હોય છે. કેમ વારુ ? કહો, મહાનતા ચીજ જ એવી છે સૂર્ય-ચંદ્ર આખા જગતને પ્રકાશ આપે છે. એમાં એને પોતાને શો સ્વાર્થ છે ? કશો જ નહિ. એમ અરિહંત પ્રભુના વિહાર અને અરિહંત પ્રભુની દેશના ચાલે એમાં પ્રભુને પોતાને શો સ્વાર્થ છે ? કશો નહિ; પરંતુ પ્રભુની આ મહાનતા છે કે પોતાની શક્તિ અને પુણ્યાઈ જગતના લાભમાં ઉતારે છે, જીવોનું હિત કરે

છે. કવિ અહીં પ્રભુના અતિશય ગુણ ગાઈ આ સૂચવે છે કે પ્રભુ ! અમારા જેવા પામર જીવોના લાભ માટે આ તમારા કેવા અનુપમ ઉપકારક અતિશયો !'

પ્રભુને અષ્ટપ્રાતિહાર્ય એ નિસર્ગ તરફથી સન્માન :

આ અષ્ટપ્રાતિહાર્ય એ તીર્થંકરના પ્રકૃતિ (નિસર્ગ-કુદરત) દ્વારા થતા સન્માન છે. એમાં એક કલ્પના આ છે કે પ્રભુ પૂર્વના ત્રીજા ભવે જગતના સમસ્ત જીવોની ભાવ કરુણા ચિંતવે છે. એ કેમ જાણે જગતના જીવો પ્રકૃતિમાતાના બાળકો. તે એની રક્ષા-અહિંસાની બ્રીફ લેનારા આ તીર્થંકરદેવ હતા. પ્રાતિહાર્યોથી જીવોને શો લાભ ? તો કે પ્રાતિહાર્યો જોઈ ભવ્યજીવો બૂઝે છે તેમ પ્રાતિહાર્ય એકલા અરિહંતને બદલે પ્રાતિહાર્યો સહિત અરિહંતનું ધ્યાન વિશેષ જોમવાળું થાય છે. ઈન્દ્રભૂતિ, ઈન્દ્રનાગ, તાપસ, મરીચિ, આ સમવસરણ અને અષ્ટપ્રાતિહાર્યની શોભાવાળા પ્રભુને જોઈ બોધ પામ્યા હતા. આ અષ્ટપ્રાતિહાર્યની શોભા દ્વારા જનતાને જ્ઞાન થાય છે કે 'આ જગતમાં માનવા જેવા, પૂજવા જેવા, જો કોઈ હોય, તો તે એક માત્ર અરિહંત જ છે' બાહ્યમાં ટેવાયેલાને પહેલા બાહ્યનું આકર્ષણ બતાવો. તો એ જોવા સાંભળવા ખેંચાઈ આવે. એટલા જ માટે આકર્ષક સમવસરણ રચાય છે, ને એમાં વળી અરિહંતદેવ અદ્ભુત પ્રાતિહાર્યોટિ અતિશયો સહિત જોવા મળે. એટલે લોકો સહેજે દોડ્યા આવે એ અતિશય કયા ? તો કવિ કહે છે -

લાડીલા તીર્થંકર ભગવાન પાસે આવો તમને મસ્ત અનુપમ શાંતિ આરામી અને દિવ્ય સ્ફૂર્તિથી અનુપમ સાંભળવા મળશે.' એટલે આ બધો ઠાઠ પ્રભુનો અંગત જ છે કે જેનો લાભ જગતને પણ મળે છે. પ્રભુ જગતના અતુલ મહાન પુરુષ છે. મહાન પુરુષના અંગત લાભ જગતના પણ લાભમાં ઉતરે એ એમની મહાનતા છે.

પૂર્વના કાળે સુખી માણસો પરદેશ કમાવા જતા, સારી કમાઈ કરી લાવીને સ્વદેશમાં પહેલું કામ આ કરતા, જાહેરાત કરતા, દાન લેવા આવો બજાર વચ્ચે ઊભા રહીને લોકોને ભરપૂર દાન દેતા. મહાનતા આ સમજતા કે 'પોતાનો લાભ બીજાના લાભમાં ઉતારાય.'

લલિતાંગની મહાનતા :

પાર્શ્વનાથ ચરિત્રમાં લલિતાંગ રાજકુમારનો પ્રસંગ આવે છે. એનો જીવ એવો ઉદાર પરોપકાર કરવાનો પ્રસંગ આવે તો એ કર્યા વિના જીવ જાલ્યો ન રહે. એકવારના પ્રસંગમાં રાજાને કોઈએ આવી કિંમતી હીરાનો હાર ભેટ કર્યો, ત્યાં રાજકુમાર લલિતાંગ રાજાને પગે પડવા આવ્યો તો રાજાએ એ હાર એના ગળામાં પહેરાવી દીધો ! હાર પહેરીને લલિતાંગ બહાર નીકળ્યા, ત્યાં યાચકો એની ઉદારતા

જાણતા તેથી એની પાસે પૈસા માગવા આવ્યા. એ વખતે કુમારની ગાંઠે પૈસા નહીં, ને પેલા બહુ દયામણા ચહેરે અને કરગરતા શબ્દોમાં યાચના કરે છે. ત્યારે કુમારે ગળામાંથી કિંમતી હીરાનો હાર કાઢી યાચકોને આપીને કહ્યું : ‘લો આ બજારમાં વેચી દેજો, અને જે રકમ આવે તે તમો સૌ વહેંચી લેજો.’

અહીં જોવાની ખૂબી છે કે હાર બહુ સુંદર છે, ગળામાં સારો શોભી રહ્યો છે, વળી બહુ કિંમતી પણ છે, તેમજ પિતા રાજા જો પૂછે કે હાર ક્યાં ગયો ને જાણે કે યાચકોને આપી દીધો, તો પોતે કુમાર પરના ખાસ પ્યારથી હાર કુમારને આપેલો, તે હેં આણે ભિખારીઓને આપી દીધો ! એ વિચારથી કુમાર પર ભારે ગુસ્સે થઈ જવા સંભવ છે - આ બધું જોતાં કુમારે ક્યા બળ ઉપર હાર યાચકોને આપી દીધો હતો ? કહો, મહાનતાના બળ ઉપર આપી દીધો, મહાન આત્માઓની મહાનતા આ હોય છે કે પોતાને મળેલ લાભ બીજાના લાભમાં ઉતારે અને પછી એની અફસોસી નથી હોતી.

લલિતાંગને એવું જ બન્યું. એના દુર્જન મિત્રે રાજાને ચાડી ખાધી અને રાજાએ ધમકાવતાં કહ્યું, ‘જા નાલાયક ! ચાલ્યો જા અહીંથી’ તો કુમાર કશી અફસોસી કર્યા વિના તરત રાજાની છોડી ચાલી નીકળ્યો !

પછી તો લલિતાંગને એના દુર્જન મિત્રે એવા રવાડે ચડાવ્યો કે એને જંગલમાં આંખ ખોવાની મહા આપદા આવી. પરંતુ એની મહાનતાએ એવો સંયોગ એને મળી ગયો કે આંખ પાછી આવી ! ને આગળ જતાં એ એક રાજાનો જમાઈ બની બેઠો ! ત્યાં પછી પેલો દુર્જન મિત્ર જંગલમાં લૂંટાઈ રખડતો થઈ ગયેલો આવ્યો, તો એને લલિતાંગની મહાનતાએ રાજાનો પ્રિય બનાવ્યો.

અતિશય સહજના ચાર, કર્મ ખપ્યાથી અગ્યાર,

આજ હો કીધા રે ઓગણીસ, સુરગુણ ભાસુરેજી...૩

ભાવાર્થ : ભગવાન શ્રી અરિહંતને જન્મથી સ્વાભાવિક ૪ અતિશય હોય છે. કર્મના નાશથી ૧૧ અતિશય, અને દેવના કરેલા ૧૯ અતિશય એમ કુલ ૩૪ અતિશય હોય છે.

વિવેચન : ભગવાનના ૪ અતિશય મૂળથી યાને જન્મસિદ્ધ હોય,

(૧) અદ્ભુત રૂપ સૌંદર્ય,

(૨) અનુપમ કાયા, લોહી-માંસ, શ્વેત-અ-બિભત્સ રમણીય હોય,

(૩) શ્વાસોશ્વાસ કમળ જેવો, (૪) આહાર-નિહાર-વિધિ અદૃશ્ય હોય.

કર્મ ખપ્યાથી ૧૧ અતિશય:

તેના બે વિભાગ (એ) ૪ અતિશય સમવસરના (બી) ૭ અતિશય લોકોની

પીડા દૂર થવાનો

(A) સમવસરણના ૪ અતિશય :

(૧) કરોડો દેવતા પ્રભુના સમવસરણમાં સમાઈ જાય,

(૨) પ્રભુની વાણી યોજનગામિની હોય,

(૩) પ્રભુની વાણી બધા જીવો પોતપોતાની ભાષામાં સમજે,

(૪) ભામંડલ અર્થાત્ પ્રભુને મસ્તક પાછળ ઝળહળતો પ્રકાશપુંજ હોય. આ

ભામંડળ સમવસરણ સિવાયના સમયે પણ હોય અર્થાત્ પ્રભુ જ્યાં વિચરે ત્યાં ચોવીસે કલાક હોય.

(B) લોકોની પીડા દૂર થવાના ૭ અતિશય :

(૧) વૈર-વિરોધ શાંત થઈ જાય, (૨) ભયંકર રોગો શાંત થાય,

(૩) મારી-મરકી-તીડ-ઉંદરના ઉપદ્રવ નાશ પામે, (૪) અતિવૃષ્ટિ દૂર થાય,

(૫) અનાવૃષ્ટિ દૂર થાય, વરસાદ આવે, (૬) દુષ્કાળ દૂર થાય,

(૭) સ્વયંક (સૈન્ય બળવો) અને પરચક (અન્ય રાજાના સૈન્યનું આક્રમણ)

શાંત થાય.

દેવના કરેલા ૧૯ અતિશય : તેના ત્રણ વિભાગ

(એ) પ્રભુની છાવણીમાં ૭ અતિશય (બી) વિહારમાં ૬ અતિશય

(સી) સમવસરણમાં ૬ અતિશય કુલ ૧૯ તે નીચે મુજબ

અહીં ધ્યાન રાખવાનું છે કે આ ૩ વિભાગ તો સહેલાઈથી યાદ રાખવા માટે અતિ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ કર્યા છે. બાકી ખરેખર કેટલાક અતિશય બબ્બે કે ત્રણે વિભાગમાં હોય છે. દા.ત. છત્ર-ચામર-સિંહાસન ત્રણેય વિભાગમાં હોય છે. કેશ-રોમ-નખ વધે નહિ. એ સ્થિતિ સર્વ અવસ્થામાં હોય છે.

(એ) પ્રભુની છાવણી વખતે ૭ અતિશય (અષ્ટપ્રાતિહાર્યમાંથી) ભામંડલ-દિવ્યધ્વનિ સિવાય ૬ પ્રાતિહાર્ય.

૧. સિંહાસન ૨. ચામર ૩. છત્ર ૪. અશોકવૃક્ષ ૫. પુષ્પવૃષ્ટિ ૬. દેવદુંદુભિ ૭. જઘન્યથી કરોડ દેવતા સેવામાં

(બી) વિહારના ૬ અતિશય (છત્ર ચામર સાથે હોય પણ તે સમવસરણમાં ગણ્યા)

૧. નવકમળ રચાય ૨. કાંટા ઊંધા થાય ૩. વૃક્ષ નમે ૪. પક્ષી પ્રદક્ષિણા દે ૫. બધી ઋતુ અનુકૂળ થઈ જાય ૬. સહસ્રયોજન ઊંચો ધર્મધ્વજ આગળ ચાલે

(સી) સમવસરણના ૬ અતિશય

૧. જળવૃષ્ટિ ૨. વાયુ અનુકૂળ અને સુગંધિત ૩. સમવસરણ ૪. ધર્મચક્ર ૫. ભગવાન ચતુર્મુખ ૬. કેશ-રોમ નખ વધે નહિ.

વાણી ગુણ પાંત્રીસ, પ્રાસિહારજ જગદીશ,

આજ હો રાજેરે દીવાજેરે, છાજે આઠશુંજી...૪

ભાવાર્થ : ભગવાનની વાણી પાંત્રીસ ગુણોથી યુક્ત છે. જગત્પ્રભુ અરિહંતદેવ અષ્ટપ્રાતિહાર્ય વડે વિરાજી રહ્યા છે, ઝગમગી રહ્યા છે. (આ અષ્ટપ્રાતિહાર્યોની શોભા અરિહંતને જ હોય છે.)

વિવેચન : ભગવાનની વાણીનો અતિશય એવો કે સર્વ જીવો પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે. એટલે કે સિંહ સિંહની ભાષામાં ને બંકરી બકરીની ભાષામાં. તેમ ભગવાનની વાણીની મીઠાશ એવી હોય છે કે ક્સાઈ-નાસ્તિકનાં પણ મન ડોલે. અષ્ટપ્રાતિહાર્યની શોભાને યોગ્ય અરિહંત જ છે, બીજા નહીં.

ભગવાનની આ બધી ઠકુરાઈ છે. વાણીના ૩૫ અતિશય અષ્ટપ્રાતિહાર્ય, દેવકૃત ૧૯ અતિશય, આ બધું પૂર્વની (૧) વીસસ્થાનકની સાધનાના, અને (૨) સર્વ જીવ-ભાવ કરુણાની ભાવનાના તથા (૩) અતિ નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવે આવીને મળ્યું છે.

‘અરિહંત’ શબ્દના અર્થમાં જ પ્રાતિહાર્ય છે; કેમ કે ‘અરિહંત’ એટલે ‘અરિના હંતા’ એવો અર્થ નથી લેવાનો. કારણ કે- ‘અરિ’ અર્થાત્ આંતરશત્રુને તો બીજા કેવળજ્ઞાની મહર્ષિઓએ પણ ‘હંતા’ હણી નાખ્યા છે, છતાં એ ‘અરિહંત’ નથી કહેવાતા. માટે અહીં અર્થ આ રીતે લેવાનો ‘અરિહંત’ એ પ્રાકૃત ભાષાનો શબ્દ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અરિહંત એટલે ‘અર્હત્’, ‘અર્હ’ એટલે યોગ્ય હોવું. એનું વર્તમાન કૃદંત અર્હત્ થાય. ‘અર્હત’ એટલે યોગ્ય હોનારા. શાને યોગ્ય ? તો કે અષ્ટપ્રાતિહાર્યની શોભાને યોગ્ય. આ અષ્ટપ્રાતિહાર્યના વિષયમાં એક મત એવો છે કે આ આઠ પ્રાતિહાર્ય ભગવાનની સાથે જ હોય. જ્યારે બીજા મતે આઠ પ્રાતિહાર્ય સમવસરણ વખતે અવશ્ય હાજર હોય છે. પરંતુ વિહારમાં પુષ્પવૃષ્ટિ અને અશોકવૃક્ષ ન હોય, તેમ દિવ્યધ્વનિ પણ ન હોય એટલે વિહારમાં પાંચ પ્રાતિહાર્ય હોય છે. અલબત્ત દેવતાઓ સાથે છે એટલે એ વાજિંત્રો તો બજાવતા હોય તેથી એના મધુર ધ્વનિ ચાલતા હોય.

પ્રશ્ન : ભગવાનના ૩૪માંથી ૧૯ અતિશય તો દેવો કરે છે, તો પછી એ અતિશય દેવતાઓનો ? કે ભગવાનનો ?

ઉત્તર : અતિશય ભગવાનના જ કહેવાય છે, કારણ કે ભગવાનના પુણ્યના પ્રભાવે તે થયા છે. જેમ શેઠનું કાર્ય નોકર કરે, છતાં કાર્ય તો શેઠના પુણ્ય પ્રભાવે થાય છે, માટે શેઠનું જ કહેવાય; એમ બધી ઠકુરાઈ ઐશ્વર્યમાં મૂળ કારણ અરિહંત છે.

પ્રશ્ન : અરિહંતના આ બધા ગુણો જાણીને શો લાભ ?

ઉત્તર : તીર્થકરોનું આ રીતનું અપૂર્વ-પુણ્ય-ઐશ્વર્ય શાસ્ત્રથી જાણ્યા પછી આપણે આ સંસારના કોઈ કૌતુકથી આકર્ષાઈએ નહીં, એ મોટો લાભ છે. મનને એમ થાય કે ‘મારા પ્રભુના અતિશયો પ્રાતિહાર્યોની આગળ આ કૌતુકો શી વિસાતમાં છે ?’ તે માટે આ અતિશયોની વિચારણા છે. મારા અરિહંતમાં કેટલું બધું જોવાનું છે-આ વિચારે જ સુલસા બ્રહ્મા-વિષ્ણુ આદિમાં લોભાયા નહોતા.

તેમ ભગવાનને ૪ અતિશય મૂળથી યાને જન્મથી હોય. (૧) ભગવાનની કાયા અનુપમ કાન્તિ-લાવણ્ય સૌંદર્યવાળી રૂપાળી હોય. (૨) માંસ અને લોહી સફેદ અભિભત્સ હોય, પસીનો થાય નહિ. એટલે એમનું શરીર કદી ગંધાય નહિ.

(૩) ભગવાનનો શ્વાસ સુગંધિત હોય. ભગવાનનું રૂપ એવું અનુપમ છે માટે તો શ્રી માનતુંગસૂરિજીએ ગાયું, કે ભગવાનની કાયામાં જેટલા પરમાણું છે, જગતમાં તેટલા જ પરમાણુ પુદ્ગલો આ વિશ્વમાં અનુપમ હોવાનું લાગે છે; કેમ કે ભગવાનની કાયાના રૂપ જેવું જગતના કોઈનીય કાયાનું રૂપ નથી. કારણ કે કરોડો દેવતાના શરીરના રૂપના અર્કથી ભગવાનનું શરીર બનાવવા કોઈ પ્રયત્ન કરે તો તેમાંથી ભગવાનનાં શરીરનો માત્ર એક અંગૂઠો પણ બને નહીં. આવું અદ્ભુત ભગવાનનું રૂપ છે. તેમ ભગવાનની કાયામાં દેવતાઈ ઘોર ઉપસર્ગ વખતે પણ અલબત્ત ત્રાસ થાય. કિંતુ સડન પડન ન થાય. ગોશાળાએ મહાવીર ભગવાન પર તેજોલેશ્યા છોડી તો ભગવાનને છ મહિના સુધી લોહીના ઝાડા થયા, પણ તે પીડા હતી, કાયાનું સડન નહીં તેમ ભગવાનનો આહાર-નિહાર-વિધિ અદૃશ્ય એટલે કે જમવા બેઠા તે દેખાય, પરંતુ કોણિયો કેવી રીતે હાથમાં લીધો મોંમાં મૂક્યો પછી કેવી રીતે ચાવ્યો... વગેરે ન દેખાય.

ભગવાનની વાણીના ઉપ ગુણો એ અતિશયો છે. તિર્યંક પણ તેની ભાષામાં સાંભળે સમજે છે. તેથી જ ધર્મનાથ ભગવાનના સમવસરણમાં

ઉંદરને હરખ-હરખ : ભગવાન સામે જોઈ જોઈ ઉંદરડો કૂદાકૂદ કરે છે. બધાને કૂતુહલ થાય છે, ત્યાં ઈંદ્ર પૂછે છે, ‘પ્રભુ ! આ ઉંદર કેમ આમ કૂદાકૂદ કરે છે ?’

પ્રભુ કહે ‘આ પૂર્વભવમાં રાજકુમાર હતો. બાલ્યવયે એ સાધુ બનેલો. વિહારમાં એક ખેતર જોયું તો ખેતરના ખળામાં ઊંદરડા કૂદાકૂદ ને દોડાદોડ વગેરે કીડા કરે છે. કૂદતા ને ગેલ કરતાં આ ઉંદરડાઓને જોઈને બાળ સ્વભાવે બાળ-સાધુના મનમાં થયું આ ઉંદરડા કેવા સ્વતંત્ર છે ? કેવા ખેલે કૂદે છે, મારે ખેલવા કૂદવાનું રહી ગયું. એ એવા વિચારમાં મરીને ઉંદરડો થયો. અત્યારે અહીં સમવસરણ

રચાયું તે અહીં એ આવ્યો છે. અમને જોઈ એને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. પૂર્વભવની સંયમ વિરાધનાથી તિર્યચ અવતાર મળ્યાનું જાણ્યું. પરંતુ અમને તીર્થંકર તરીકે ઓળખી અમે એને મળી ગયાનો એને પારાવાર આનંદ થઈ રહ્યો છે. એનું એ નાચે કૂદે છે,’

ત્યાં ઈન્દ્રે ભગવાનને પૂછ્યું તે મોક્ષમાં ક્યારે જશે ?

ભગવાન કહે, ‘તારા, ને મારા પહેલાં મોક્ષમાં જશે.’

ઈન્દ્ર વિસ્મય પામી પૂછે, ‘પ્રભુ ! એ શી રીતે ?’

ઉદર કેવી રીતે મોક્ષે ? : ભગવાન કહે છે, - તે અહીંથી જઈ પોતાના મુકામે પહોંચી અનશન કરશે. ત્યાંથી સમાધિમાં કાળ કરી મનુષ્યઅવતારમાં રાજકુમાર થશે, ને ત્યાં એના પિતારાજા પર દુશ્મન રાજા ચડાઈ કરશે. રાજા મરશે. રાણી બાળકને લઈ ભાગી છૂટશે. એ ચાલતાં ચાલતાં ક્રમશઃ ભરૂચ શહેરમાં આવશે. ક્યાં આશ્રય કરવો એ શોધમાં નગરમાં ફરતાં ફરતાં સાધ્વીજીનો મુકામ જોઈ ઊભી રહેશે, સાધ્વીજી એના રૂપ પરથી કોઈ સારા ઘરનું માણસ જોઈ પ્રેમથી એને અંદર બોલાવશે. ત્યાં વડીલ સાધ્વી એની બધી વિગત જાણી એને આશ્રય આપશે, અને બાળકને આચાર્ય મહારાજ પાસે મુકાવશે. સાધુઓના સંપર્ક અને ઉપદેશથી એ જૈન માર્ગ જાણશે, એથી અને પૂર્વભવના સંસ્કારથી એ વૈરાગ્ય પામશે, અને માતાની રજાથી એ સંયમ લેશે, ને આરાધના કરી મોક્ષમાં જશે. ત્યાં સુધીમાં આપણે બંને જીવંત હોઈશું, એટલે કહ્યું, “તારા ને મારા પહેલાં આ ઉદર મોક્ષે જશે.”

આમ તિર્યચ પણ પ્રભુની વાણી સાંભળે, સમજે, ને પ્રભુનો વચનાતિશય છે. અરિહંત ભગવાન ૧૨ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તેમાં આઠ પ્રાતિહાર્ય એ ૮ ગુણ તથા (૯) જ્ઞાનાતિશય, (૧૦) પૂજાતિશય, (૧૧) વચનાતિશય અને (૧૨) અપાયાપગમ-અતિશય.

ભગવાનની આ બધી ઠકુરાઈ જોઈને કેઈ ભવ્યાત્મા સમ્યગ્દર્શન પામે છે. આપણી બધી સાધનામાં સમ્યગ્દર્શનનો પ્રકાશ જોઈએ. સાધુને પણ સમ્મતિ આદિ શાસ્ત્ર ભણવા માટે કદાચ આધાકર્મ આહાર લેવો પડે તો આગાર આપ્યો; કારણ કે આવા દર્શનશાસ્ત્રો ભણતાં સમ્યગ્દર્શનની અધિક નિર્મળતા થાય છે. પૂ. યશોવિજય. મ. સ્વ શાસ્ત્રોને શીખીને કાશીમાં ગયા હતા. તો ત્યાં બહારથી આવેલ એક દુર્ઘર્ષ અન્ય વાદીની સામે કાશીના વિદ્વાનોની સંમતિ લઈને વાદમાં ઉતરીને અનેકાંતવાદના સિદ્ધાન્ત દ્વારા એને જીતી લીધો, અને કાશીની પ્રતિષ્ઠા બચાવેલી.

સમ્યગ્દર્શન જેમ વધુ નિર્મળ થાય એમ ધર્મશ્રદ્ધા જોરદાર થવાથી ચારિત્ર

વધુ સારુ સધાય. અરિહંત ભગવાનની ઠકુરાઈ જોતાં યા વિચારતાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય ઉપરાંત વધુ નિર્મળ થાય છે.

વાણીના ઉપ અતિશયો :

પ્રભુની વાણીમાં ઉપ વિશેષતાઓ હોય છે. એને વાણીના ઉપ અતિશય કહે છે. એવા એ અદ્ભુત અતિશયો યાદ કરી લેવા જેવા છે; કેમ કે એ એકેક કરીને એના સ્વરૂપ સાથે મન પર લાવતાં, મનમાં અરિહંત ભગવાન પ્રત્યે અનેરું બહુમાન ઉછળે છે, અહોભાવ જાગે છે ‘અહો ! અહો ! મારા અરિહંત ભગવાનની વાણીમાં આવી આવી અલૌકિક વિશેષતા ! વાહ રે વાહ ! ધન્ય મારો આ અવતાર કે એમાં આવા લોકોત્તર ત્રિલોકનાથ અરિહંત પરમાત્મા મળ્યા !

અરિહંત પ્રભુની વાણીના આ ઉપ અતિશય યાદ રાખવા માટે એને અહીં ચાર વિભાગમાં વહેંચી દઈને જોઈએ. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ, શબ્દની દૃષ્ટિએ, અલંકારની દૃષ્ટિએ, ને અર્થની દૃષ્ટિએ ઉપ અતિશયોનું આ સ્થૂલથી વિભાગીકરણ કરાય, -

ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ...૧૦

(૧) ઉદાત્ત...	માંદલો સૂર નહિ, મોટો સૂર
(૨) મેઘગંભીર	(વાદળોના ગડગડાટ યા સમુદ્ર-મંથન જેવો ગંભીર)
(૩) પ્રતિનાદયુત...	ગુફામાં પડઘાની જેમ
(૪) સંગીતયુત...	(માલકોશાદિ રાગમાં વાણી, પણ રાગ વિનાની શુષ્ક નહિ.)
(૫) સ્નિગ્ધ-મધુર...	(અમૃતથી ય અધિક ભીની, મીઠી, કોઈ થાક કંટાળો નહિ)
(૬) વિવિક્ત...	(એકેક અક્ષર પદ, વાક્ય, સ્પષ્ટ; પણ ગરબડિયા નહિ.)
(૭) કારક-વિપર્યાસ રહિત.	(વિભક્તિ-વચન-લિંગાદિમાં ભૂલ નહિ)
(૮) અનતિવિલંબી...	(ઝટપટ કે અટકી અટકીને વિલંબે બોલાતી વાણી નહિ.)
(૯) સત્ત્વપ્રધાન...	(માયકાંગલી કે કાયરની વાણી નહિ)
(૧૦) અ-ખેદ...	(બોલવામાં થાકવાળી ન લાગે, કે શ્રવણમાં થાક-કંટાળો ન આવે.)

શબ્દરચનાની દૃષ્ટિએ...૮

- (૧) અભિજ્ઞાત્ય... (શ્રેષ્ઠ; વક્તાની અને વિષયની ભૂમિકાને યોગ્ય)

- (૨) સંસ્કારી... ઉત્તમ લક્ષણો-અલંકારોવાળી
- (૩) ઉપચારાપરીત... (તોછડી ગામડિયા નહિ, પણ પ્રૌઢ ભાષા)
- (૪) શિષ્ટ... (મહાસજ્જનોની શિષ્ટતાવાળી અને સ્વસિદ્ધાન્તાનુસારી)
- (૫) ઉચિત... (શબ્દે શબ્દે પ્રકરણ-પ્રસ્તાવ દેશકાળના ઔચિત્યવાળી, તેથી ચમત્કાર ને પ્રેમ સર્જનારી.)
- (૬) અતિહૃદયંગમ... (હૃદયને અતિશય ગમી જાય ને સુગ્રાહ્ય થાય એવી.)
- (૭) ચિત્રકારી... (પદે પદે અખંડરસને આગળની આતુરતા ઊભી રાખનારી)
- (૮) અદ્ભુત... (અન્ય ભલભલામાં જોવા ન મળે એવી અત્યંત ચડિયાતી ને ચમત્કારી)
- (૯) પ્રશંસનીય... (શ્રોતા બહાર જઈને આની જ પ્રશંસામાં મગ્ન, ચારેકોર પ્રશંસાપાત્ર)

દોષરાહિત્યની દૃષ્ટિએ...૮

- (૧) દાક્ષિણ (બોલનાર-સમજનારને કઠણાઈ નહિ, સરળતાથી બોલાતી અને સરળતાથી સમજાતી)
- (૨) અસંદેહકર (લેશ પણ શંકા ન રહે, કિન્તુ નિશ્ચિત બોધકારી)
- (૩) વિભ્રમાદિવિયુક્ત (બોલવામાં ભ્રાન્તતા કે વિક્ષેપાદિ નહિ)
- (૪) અન્યોત્તરહીન (પ્રત્યેક વચન દૂષણ આદિ પ્રત્યુત્તરરહિત)
- (૫) અપ્રકીર્ણ અપ્રસૂત (સંબંધ વિનાના આડા અવળા પદાર્થનું પ્રતિપાદન નહિ; કે સસંબંધિકાનું પ્રતિપાદન ખોટું લંબાવવાનું નહિ.)
- (૬) અવ્યાધાત (પૂર્વોત્તર કથનમાં ક્યાંય વ્યાધાત-વિરોધ-અથડામણ નહિ)
- (૭) સ્વશ્લાઘા પરનિંદા રહિત (આત્મશ્લાઘા યા પરનિંદા વિનાની)
- (૮) અમર્મવેધી (બીજાના ગુપ્ત રહસ્ય નહિ બોલનારી.)

અર્થની દૃષ્ટિએ વાણી કેવી ?...૮

- (૧) મહાર્થ (ફાસફુસિયા નહિ, પણ મૂલ્યવાન વિશાળ-ઊંડા અર્થવાળી.)
- (૨) ઉદાર (અલ્પ તુચ્છ નહિ, પણ મહાન ગંભીર અર્થભાષા)
- (૩) ધર્માર્થ પ્રતિબદ્ધ (ધર્મ - પ્રતિબદ્ધ, અકાલ્પનિક સત્ - અર્થ - પ્રતિબદ્ધ)
- (૪) તત્ત્વનિષ્ઠ (વસ્તુના સ્વરૂપને અનુસારી પ્રતિપાદન)
- (૫) સાકાંક્ષ (પદો વાક્યો પૂર્વ પૂર્વને સાકાંક્ષ વર્ણન ઉત્તરોત્તર સંબદ્ધ વસ્તુનું સળંગ ધારાબદ્ધ વર્ણન)

- (દ) અનેકજાતિ વિચિત્ર (વર્ણનીય વસ્તુના હેતુ-સ્વરૂપ-ફળ અનેક રીતે દર્શાવે.)
 (ઢ) આરોપિત વિશેષતા (વચને વચને વિશિષ્ટતા - વિશેષતા સ્થાપિત હોય.)
 (ઠ) અવિચ્છિન્ન (વિષયને તર્ક-દષ્ટાન્તાદિથી સારી સિદ્ધ કરીને કહેનારી)

અરિહંત ભગવાનની વાણીના આ ઉપ અતિશય યાને વિશિષ્ટ ઉપ ગુણ ખાસ યાદ કરી મનન કરવા જેવા છે. એ સહેલાઈથી યાદ કરી શકાય એ માટે એને આ ચાર વિભાગમાં વહેંચેલા છે , -

- (૧) વાણીનું ઉચ્ચારણ કેવું ? ● (૨) વાણીમાં શબ્દરચના કેવી ?
  - (૩) વાણીમાં દોષરાહીત્ય કેવું ? ● (૪) વાણીમાં વર્ણવાતા પદાર્થ કેવા ?
- આને જરા વિસ્તારથી જોઈએ.

દા.ત. **પહેલા વિભાગમાં પ્રભુ વાણીનું ઉચ્ચારણ** કેવું કરે છે, એના ૧૦ ગુણ છે એમાં, -

(૧) પ્રભુ વાણી પ્રકાશે છે, એ **ઉદાત્ત** યાને મોટા સ્વરથી પ્રકાશે છે, પણ નહિ કે ધીમા માંદલા અવાજથી, અલબત્ત અહીં પ્રશ્ન થાય, -

પ્રશ્ન : પ્રભુનો એવો વચન-અતિશય છે કે જેમ આજે માઈકમાં બોલાયેલો અવાજ બ્રોડકાસ્ટ થઈ દૂર જાય છે, એમ માઈક વિના જ પ્રભુનો અવાજ સહજ રીતે એક યોજનમાં પ્રસરે છે, તેથી પ્રભુ ધીમે બોલે તો પણ એ યોજનમાં પ્રસરી તો જાય, તો પછી પ્રભુને મોટા અવાજે બોલવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : આ ઉદાત્ત સૂર મોટા સૂરનો એ અર્થ નથી કે પ્રભુ બરાડીને બોલતા હોય; પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે જેમ કોઈ સશક્ત માણસ ચારની વચ્ચે બોલતો હોય એ કાંઈ માંદલાની જેમ ન બોલે, પણ એક સારા તંદુરસ્ત માણસ તરીકે મોટા અવાજે બોલે. એવી રીતે અહીં પ્રભુ સશક્ત છે અને સામે મોટી પર્ષદા છે, તેથી એ સહજ મોટા અવાજે બોલે, વાણીનો આ ગુણ છે. કેમ કે આપણે અનુભવીએ છીએ કે વક્તા જો માંદલાની જેમ બોલતા હોય તો શ્રોતાને સુસ્તી ચડે છે, એવી અસર નથી કરતો; ઊલટું કદાચ શંકા પડે છે.

મોટા અવાજથી બોલવામાં એક મોટો લાભ આ છે કે સાંભળનારાના મનને એમ ઠસી જાય છે કે વક્તા આ સચોટ નિર્ધારપૂર્વક બોલે છે. એના બદલે માંદલા અવાજથી બોલે તો કદાચ ઊલટી અસર થાય કે કોણ જાણે આ કહેવાતી વસ્તુ ખરેખર એ પ્રમાણે હશે કે કેમ ?

સૂતેલી દ્રૌપદીને ઘાતકીખંડના પખોત્તર રાજાએ મિત્ર દેવ દ્વારા પલંગ સાથે ઉપડાવી મંગાવેલી. અહીં પછી પાંડવો કૃષ્ણ વાસુદેવને સહાયમાં લઈ, દ્રૌપદીને લઈ આવવા ત્યાં પહોંચ્યા. પેલો રાજા નગરના કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરાવી,

અંદર ભરાઈ બેઠેલો. બહાર આમની છાવણી પડી. કૃષ્ણ વાસુદેવ પાંડવોને કહે છે 'બોલો હું જાઉં ? કે તમે જાઓ છો ? આ પૂછવાનું કારણ એ છે કે કદાચ હું આગળ થાઉં, ને રાજાને જીતી દ્રૌપદીને લઈ આવું, તો તમને એમ ન લાગે કે આ કામ તો અમે પણ કરી શકતા હતા, એમાં કૃષ્ણે શું કામ જશ લીધો ?'

ત્યારે પાંડવો ઉત્તર કરે છે કે 'અમે જઈએ છીએ.'

પાંડવો ગયા, પણ થાકીને પાછા આવ્યા. કૃષ્ણ વાસુદેવ પૂછે કેમ ? ફત્તેહ ? પાંડવો કહે 'ના'.

કૃષ્ણ કહે, 'કેમ શું થયું ?'

પાંડવો કહે, "અમે કહ્યું 'શું બાયલાની જેમ કિલ્લો બંધ રાખી અંદર ભરાઈ બેઠો છે ? મદાનગી હોય તો બહાર મેદાનમાં આવી જા લડવા. સમજી રાખ કાં તો તું નથી, કાં અમે નથી'.

કૃષ્ણ વાસુદેવ કહે 'આ જ તમારી ભૂલ. તમે જે કહ્યું, 'કાં અમે નથી, એમાં જે તમારા મનમાં સંદેહ રહ્યો કે 'કદાચ એ જીતે ને અમે હારી જઈએ' બસ, સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ! એને કહેવું તો એ જ જોઈએ કે 'બહાર નીકળ, બહાર આજ તારો કાળ આવી લાગ્યો છે. ખલાસ થઈ ગયો સમજ, બાયલાની માફક અંદર શું ભરાઈ બેઠો છે ? આજ તને માર્યા વિના જવાના નથી.'

જેમ અહીં 'તને મારીને જવાના' ને બદલે કાં તું નથી, કાં અમે નથી' બોલવામાં સામા પર સચોટ અસર ન પડે, એમ બોલવાનું ધીમું માંદલા જેવું હોય તો ય એની સાંભળનાર પર અસર ન પડે. ભગવાનની વાણી એવી ધીમી ને માંદલી નહિ, પણ ઉદાત્ત યાને મોટા સૂરવાળી હોય છે.

(૨) મેઘ-ગંભીર :

વળી પ્રભુની વાણી કેવી ? તો સૂર મોટો છતાં બરાડિયા નહિ, પરંતુ મેઘગંભીર; અર્થાત્ જેમ વાદળોના મનોહર ગડગડાટનો કેવો ગંભીર ધ્વનિ હોય ? એવો વાણીનો ગંભીર ધ્વનિ. એ કેવો ગંભીર હોય તો એમ પણ કહેવાય કે જેમ સમુદ્રનું મંથન થતું હોય તો એમાંથી કેવો ગંભીર ધ્વનિ નીકળે ? એવો ગંભીર. બસ, ભગવાને વાણી શરૂ કરી ત્યારથી પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી આવા ગંભીર ધ્વનિમાં વાણી ચાલ્યા કરે.

(૩) પ્રતિનાદયુક્ત :

પાછી એ ગંભીર વાણી પણ રણકાર સાથે ચાલે. ઘંટના ધ્વનિનો પાછળ પ્રતિનાદ યાને રણકાર કેવો ચાલે ? એવો પ્રભુની વાણીમાં રણકાર ચાલે.

(૪) સંગીતયુક્ત :

પ્રભુની વાણી શુષ્ક ગદ્ય નિરૂપણ જેવી નહિ, પણ મુખ્ય તો માલકોશ રાગમાં સંગીતમય ચાલતી હોય, કેમ જાણે પ્રભુના ગળામાં વાજિંત્ર ન ગોઠવાયું હોય ? પ્રભુની દેશનાના એક પછી એક વાક્યો નીકળે, તે સંગીતમય રાગમાં નીકળે. એટલે જ

(૫) સ્નિગ્ધ અને મધુર :

પ્રભુની વાણી શ્રોતાઓને સાકર શેલડી તો શું, પણ અમૃત કરતાં ય અતિશય સ્નિગ્ધ અને મીઠી લાગતી હોય ! એટલે જ એ વાણી જો દિવસોના દિવસો ચાલે, તો પણ શ્રોતાને થાક કંટાળો કે ભૂખ-તરસ... વગેરે કશું ન લાગે ; ભલે ને પછી લગાતાર છ મહિના સુધી કદાચ આ વાણી ચાલતી હોય. તો ય એ સાંભળતાં ન થાક લાગે, ન ઊંઘ આવે, એક ઝોડું ય નહિ. તેમ ભૂખ ન લાગે, તરસ ન લાગે... કોઈ જ પીડા નહિ, જાણે અમૃતરસના ઘૂંટ પીધા કરતા હોય એવી સ્નિગ્ધ અને મધુર વાણી હોય. માટે તો પંડિત વીરવિજયજી મહારાજે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિમાં ગાયું કે -

“જિનમુખ દીઠી વાણી મીઠી, સુરતરુ-વેલડી,
દ્રાખ વિહાસે ગઈ વનવાસે પીલે રસ શેલડી,
સાકર સેતી તરણાં લેતી, મુખે પશુ ચાવતી,
અમૃત મીઠું, સ્વર્ગે દીઠું, સુરવધુ ગાવતી.”

‘જિનમુખ દીઠી...’ નો અર્થ :

આનો અર્થ સમજવા જેવો છે, કેમ કે મહાકવિના આ શબ્દો છે. એ કહે છે, - જિનેશ્વર ભગવાનના મુખમાંથી નીકળતી વાણી એવી અતિશય મીઠી મધુર દીઠી, કે જુઓ, જગતમાં મીઠી ગણાતી વસ્તુઓના કેવા હાલ બેહાલ થયા ! -

સુરતરુ વેલડી યાને કલ્પવૃક્ષની વેલડી આ જગત છોડીને ‘વિહાસે’ યાને આકાશમાં એટલે કે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ ! અને દ્રાખ, દ્રાક્ષ ‘ગઈ વનવાસે’ અર્થાત્ શહેરમાંથી નીકળી જઈ વનવાસ સ્વીકારી જંગલની વાડીઓમાં ઠરી પડી. ત્યારે લોકો શેરડીને કોલુમાં પીલી નાખી રસ કાઢે છે ને ? એ શું છે ? કહો, શેરડી બિચારી તો પ્રભુની વાણીની મીઠાશથી શરમાઈને કોલુમાં પડી જઈ આપઘાત જ કરે છે ? ત્યારે સાકર તો બિચારી ‘સેતી’ યાને સીદાઈ જ ગઈ ! સંકોચાઈને નાના ટુકડારૂપ થઈ ગઈ ! અને ‘તરણાં’ અર્થાત્ તૃણ-ઘાસ તો એવા નરમ પડી ગયા કે પશુ એને મુખમાં લઈને ચાવી નાખે છે, તો પણ બોલી શકતા નથી. ત્યારે અમૃત બહુ મીઠું ગણાય, પરંતુ પ્રભુની વાણીની મીઠાશ અતિ અતિશય જોઈ અમૃત

શરમાઈ ગયું તે સ્વર્ગમાં જ ભાગી ગયું ! કેમ કે એ સ્વર્ગમાં જ જોવા મળે છે, અહીં પૃથ્વી પર નહિ. આવી પ્રભુની મીઠી વાણી હોય છે.

(૬) વિવિક્ત :

પ્રભુની વાણીમાં અક્ષરો પદો વગેરેનું અક્ષરમાં અક્ષર કે પદમાં પદ ભળી ગયા જેવું ઉચ્ચારણ નહિ. અર્થાત્ ગરબડિયુ ઉચ્ચારણ નહિ,

(૭) કારક-વિપર્યાસ રહિત :

કર્તા કર્મ વગેરે કારક વિભક્તિઓ, એકવચન-દ્વિવચન-બહુવચન વગેરે વચન; પુલિંગ-સ્ત્રીલિંગ-નપુંસકલિંગ એ લિંગ, ત્રણ કાળ ઈત્યાદિમાં ક્યાંય જરા પણ ભૂલભાલ, ઉલટ-સૂલટ, સ્મલના વગેરે કશું જ નહિ. એવી શુદ્ધ સુંદર વાણીનું ઉચ્ચારણ નીકળે. પૂછો—

પ્રશ્ન : ભગવાનની દેશના એક પહોર એટલે કે ત્રણ કલાક સુધી ચાલે, ત્યારે એમાં કેટલું બધું બોલવાનું હોય; તો એમાં ક્યાંક સહેજ ઉતાવળ પણ ન થઈ જાય ?

ઉત્તર : ના, કેમ કે ઉતાવળ થવાનું કારણ કોઈક આતુરતા ઉત્સુકતા હોય છે, અગર કોઈ આવેશ આવી ગયો તો બોલવામાં ઉતાવળ થાય છે, અહીં તો અરિહંત પ્રભુ વીતરાગ છે, તેથી એમનામાં કોઈ આવી આતુરતા-ઉત્સુકતા-આવેશ... વગેરે લાગણી જ હોતી નથી. પછી શાની એવી ઉતાવળ થાય ? એટલે જેમ સમભૂમિ પર ગંગાપ્રવાહ કોઈ સ્મલના વિના એકસરખા વેગથી વ્યવસ્થિત ચાલ્યો જાય, એમ પ્રભુનો વાણી પ્રવાહ અસ્ખલિત ધારાએ ચાલ્યો જાય છે.

આવી વાણી સાંભળવા મળે, એ કેવુંક ધન્ય જીવન ! સંસારની ઢગલો ઉપાધિઓની વચ્ચે આવા અનેક ગુણોભર્યા જિન પ્રવચન માત્ર સાંભળવાય મળે, એ પણ કેવુંક મહાન સૌભાગ્ય ! એ કાળે તિર્થચો પણ આવા ભાગ્યશાળી હતા ! “પ્રભુ ! મારો એવો શો ગુનો કે આજે મારું તેવું સૌભાગ્ય નથી ? આજે પાંચેય મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરતા તીર્થકર ભગવાનની નજીકમાં જન્મીને જેમને એમની આવી અવ્વલ અવ્વલ અતિશયભરી વાણી સાંભળવા મળતી હશે એ કેવાક ભાગ્યવંતા ! એટલે જ સવારે ઉઠીને કવિ ભાવના કરાવે છે -

“ધન્ય ધન્ય ક્ષેત્ર મહાવિદેહજી, ધન્ય પુંડરિક ગિણિ ગામ;

ધન્ય તિંહાના માનવીજી, નિત્ય ઊઠી કરે રે પ્રજામ,

સીમંધર જિનવર ! કહીયે રે હું મહાવિદેહ આવીશ.”

પ્રશ્ન : ખાલી ખાલી ભાવનાથી શું થાય ?

ઉત્તર : ખાલી ખાલી ભાવના પણ હૈયાના તાર ઝણઝણવા સાથે કરાય એ હૈયાને ફેરવી નાખે છે. સાધ્વીજી બાલપણાથી ચળકેલા યુગપ્રધાન વજ્રસ્વામીજીના

ગુણ ગાતી હતી તે સાંભળી એક કરોડ પતિની કન્યા રુક્મિણી ભાવનામાં ચડી કે આ જો પરણવા મળે તો કેવું સારું !

હવે ક્યાં ભરોસો હતો કે જુદા દેશમાં વિચરતા આચાર્ય ભગવાન વજ્રસ્વામીજી અહીં આવે ? અગર ક્યારે આવે શો પત્તો ? એ ગમે તેમ, પણ રુક્મિણી ખાલી ખાલી ભાવના-મગ્ન રહે છે.

આનું પરિણામ શું આવ્યું ? એવી ભાવનાના સંસ્કારથી વજ્રસ્વામી પ્રત્યે જે આકર્ષણ ને મમતા ઊભી થઈ, તે એવી થઈ કે એકવાર આચાર્ય ભગવાન ત્યાં પધાર્યા, ત્યારે એઓશ્રીને રુક્મિણીના બાપે એક કરોડના ધન સાથે કન્યાની ઓફર કરી, પરંતુ આચાર્ય ભગવાને પોતાનો સાધુ-ધર્મ સમજાવી એ સ્વીકારવા ના પાડી, અને વૈરાગ્યના ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, તો રુક્મિણીએ આચાર્ય ભગવાન પ્રત્યેની મમતાને વશ થઈ, એમના વરદહસ્તે સાધ્વી-દીક્ષા લીધી !

બસ, ભગવાનની વાણીના અદ્ભુત અતિશયો પર ભગવાનની લોકોત્તરતા તથા પરોપકારિતાની ભાવના કરવાથી આપણા દિલમાં ભગવાન પ્રત્યે આકર્ષણ મમતા વધે.

(૮) ભગવાનની વાણીમાં ઉચ્ચારણનો એક અતિશય અનતિ વિલંબિતાનો છે. આનો અર્થ એ કે ભગવાનના શ્રીમુખેથી એકેક શબ્દ પર શબ્દ, યા વાક્ય પર વાક્ય નીકળે છે તે બહુવિલંબે નથી નીકળતા, તેમ એકદમ ધડબડ ધડબડ ઉતાવળથી ય નથી નીકળતા. પ્રભુને કાંઈ એકેક વાક્ય ઉચ્ચારવામાં બહુ વિચાર નથી કરવો પડતો કે જેથી એકેકના ઉચ્ચારણમાં વિલંબ થાય તેમ બોલવાનું કાંઈ ગોખી લાવેલું નથી હોતું કે જેથી એ બધું ઝટોપટ બોલી નાખવાનું હોય.

તાત્પર્ય, કાંઈક બોલવાનું હોય ત્યારે (૧) સ્મરણશક્તિ સતેજ રાખવી પડે; તેમજ (૨) ચિત્ત સ્વસ્થ જોઈએ; પણ (૩) ખોટી આતુરતા ન જોઈએ. એક ‘આ કામ પતાવીને ઝટ બીજું કામ કરવા લાગું’, એટલી ય ખોટી ઉત્સુકતા ન જોઈએ; તેમજ (૪) પોતાનાં સ્થાન-દરજાનો વિચાર જાગતો જોઈએ. દેશકાળ વગેરેનોય વિચાર જોઈએ. વિચારવા જેવું છે કે રામચંદ્રજી કેટલા સ્વસ્થ હશે કે જ્યાં પિતા દશરથે એમને કહ્યું કે “વત્સ રામ ! તારી માતા કેંકથીને મેં લગ્ન-સમયે વરદાન આપેલું કે ‘માગ તે આપું.’ તે એણે હવે માગ્યું કે ‘મારા ભરતને અયોધ્યાની રાજ્યગાદી આપો’, એટલે મેં રાજ્યગાદી ભરતને સોંપી છે”, ત્યાં જ રામે એમાં રાજીપો દેખાડ્યો !

પિતા દશરથ રામને આ કેવા અવસરે કહે છે ? દશરથને દીક્ષા લેવાની હોવાથી આવતી કાલે પાટવી કુંવર રામચંદ્રને રાજ્યગાદી સોંપવાનું નક્કી થયું છે. એવા અવસરે ! રામનું કેન્સલ કરી ભરતને ગાદી સોંપવાનું કહે છે !

શું અહીં રામને અસ્વસ્થતા ન થાય ? અને અસ્વસ્થતામાં જેમ તેમ બોલી નાખવાનું ન થાય ?

રામની અદ્ભુત સ્વસ્થતા :

પરંતુ રામ સ્વસ્થ છે, કેમ કે એમને પોતાનું સ્થાન-દરજાજો, દેશ-કાળ... વગેરેનો વિચાર જાગતો છે. એટલે પોતાનું સ્થાન પિતાના એક વફાદાર આજ્ઞાંકિત પુત્ર તરીકેનું જોઈ કહે છે, -

‘પિતાજી ! આપે આમાં મને પૂછવા કહેવાનું રાખ્યું, એમાં મારો અવિનય વ્યક્ત થાય છે કે ‘આપે કરેલું કદાચ હું મંજૂર કરું કે નહિ ?’ આપ રાજ્યના પૂરા અધિકારી છો, માલિક છો, તેથી આપ આપની ઈચ્છાનુસાર એનો વિનિયોગ કરી શકો છો, જરૂર પડ્યે એક હવાલદાર જેવાને ય રાજ્ય સોંપી શકો છો. મારે આપનો આદેશ ખુશીથી મંજૂર છે. માત્ર મને એક ભય લાગે છે કે મારી અત્રે હાજરીમાં ભરત રાજા નહિ બને; અને એ જો રાજા બને તો આપે મારી માતાને આપેલું વચન ફોક જાય, તેથી આપનું વચન અખંડ માન્ય રહે એ માટે ભરતે રાજ્ય લેવું જ જોઈએ, અને એ રાજ્ય લે એ માટે હું મારા તરફથી બાર વરસનો વનવાસ માંગી લઉં છું. હું વનવાસમાં જાઉં એટલે પછી એને રાજ્ય સંભાળવું જ પડે.’

રામના દિલને કેટલી બધી સ્વસ્થતા હશે ! કે પિતાના આદેશ પર બહુ વિચાર કરવાનો નથી કે જેથી જવાબમાં વિલંબ થાય. એ તો તરત જ વિલંબ વિના આદેશ સ્વીકારી લીધો. તેમજ કશું અજુગતું બોલ્યા નહિ.

પ્રભુની વાણી અતિવિલંબી નથી હોતી, સહજ ભાવે શબ્દ પર શબ્દ ને વાક્ય પર વાક્ય નીકળ્યે જ જાય, નીકળ્યે જ જાય ! ત્યારે શ્રોતાઓને એ સાંભળવાની કેવીક મજા આવે ! અને એ બધા વાક્ય, પાછા ઉત્તરોત્તર વાક્ય પૂર્વપૂર્વના વાક્ય સાથે સંબંધવાળા જ નીકળે ! ત્યારે સાંભળનાર અલંકારિક શબ્દ અને તાત્વિક અર્થના અમૃતઘૂંટ પીધે જ જાય.

(૯) સત્ત્વ-પ્રધાન :

વળી પ્રભુની વાણીનો એક ગુણ આ છે કે એ સત્ત્વપ્રધાન હોય છે.’ ‘સત્ત્વપ્રધાન’ એટલે મુખમાંથી બોલ જે નીકળે તે સાત્ત્વિક હોય, પણ માયકાંગલા

બોલ કે દીનતા યા ભયના માર્યા કાયરના બોલ નહિ, આનું કારણ એ છે, કે—

(૧) ભગવાન થાક્યા પાક્યા નથી હોતા, કે જેથી માયકાંગલા બોલ પણ નિત્ય તાજા સ્ફુર્તિમાન હોય છે.

(૨) પ્રભુને વાણી પ્રકાશીને સામા પાસેથી કોઈ જશ-માનસન્માનાદિ લેવાના હોતા નથી કે દીનતા આવે.

(૩) બોલવામાં કશો ભયભીતિ નથી હોતી કે હું કાંક બોલીશ ને આ લોકો કાંક વિરોધ તો નહિ કરે ? ભય હોય ત્યાં કાયરતાના બોલ નીકળે સાત્ત્વિક બોલ ન નીકળે, પ્રભુની વાણીની બલિહારી છે કે પ્રભુ સતત ત્રણ કલાક બોલે. પણ જેમ શરૂમાં તેમ અંતે પણ વાણી સાત્ત્વિક સત્ત્વપ્રધાન બોલાતી હોય.

(૧૦) અ-ખેદ :

પ્રભુની વાણીનો એક ગુણ આ કે પ્રભુને બોલતાં ખેદ નહિ; તે ક્યાં સુધી તો કે ત્રણ કલાક બોલી રહેતાં છેવાડો આવે ત્યાં પણ કશો ખેદ ઉદ્વેગ-કંટાળો... વગેરે નહિ. પ્રભુ તાજા ને સાજા હોય અરે ! માત્ર પ્રભુને પોતાને કશો ખેદ કંટાળાનો અનુભવ ન હોય એટલું જ નહિ, પણ શ્રોતાઓને ય ન લાગે કે પ્રભુ હવે થાક્યા છે, કંટાળ્યા છે. તેમ શ્રોતાઓને પોતાને ય ખેદ કંટાળો ન આવે.

પ્રશ્ન : ત્રણ કલાકના અંતે ય કેમ ખેદ નહિ ?

ઉત્તર : કહો, પ્રભુ કર્તવ્ય-પરાયણ છે.

જેણે કર્તવ્ય-પરાયણ બન્યા રહેવું હોય એણે કર્તવ્ય બજાવતાં છોક છોડે પણ ખેદ-થાક-કંટાળો કશું લવાય નહિ.

બસ, કર્તવ્ય એટલે કર્તવ્ય. હોંશપૂર્વક એ પાર પાડવાનું. માણસાઈ કર્તવ્ય-પરાયણતામાં છે. કર્તવ્યપાલનમાંથી ભાગેડાપણું હોય અર્થાત્ માથે કર્તવ્ય અવશ્ય બજાવવાનો કશો ભાર નહિ, એ પશુતા છે. મનુષ્યપણાનું ભેજું મળ્યું છે, બુદ્ધિ-શક્તિ મળી છે; એમ

માનવબુદ્ધિનો આ જ ઉપયોગ હોય કે બુદ્ધિ અવસર અવસરનાં કર્તવ્યને જોયા કરે. ભગવાન તો મહાન લોકોત્તમ પુરુષ છે. એ કેમ કર્તવ્યને ભૂલે ? પૂર્વના ત્રીજા ભવે એમણે સર્વ જીવોની ભાવકરુણા ચિંતવી છે; હવે એ માટેની શક્તિ-સામગ્રી-અવસર મળી ગયા છે; તેથી એ ભાવનાને કાર્યાન્વિત કરવાનું જ કર્તવ્ય હોય. વિચારો,

તીર્થંકર ભગવાનની કર્તવ્ય-પરાયણતા કેવી ?

પ્રભુ કેવળજ્ઞાન પામ્યા એટલે તો કૃતકૃત્ય થઈ જ ગયા છે; હવે તો આયુષ્ય પૂર્ણ કરી સીધા મોક્ષે ચાલ્યા જવાનું છે, છતાં હવેના બાકીના આયુષ્યમાં એક સ્થાને

ઠરીઠામ બેસવાની વાત નહિ ! ઋષભદેવ ભગવાનને કેવલજ્ઞાન થયા પછી ૧૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ વર્ષ જેટલું આયુષ્ય બાકી છે. એક પૂર્વ વર્ષ એટલે કેટલા વરસ ? તો કે ૮૪ લાખ વર્ષનું એક ‘પૂર્વાંગ’ થાય; અને એવા ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ પસાર થાય એટલે એક ‘પૂર્વ’ વર્ષ થાય. ૮૪ લાખ x ૮૪ લાખ એટલે કેટલો આંક આવે ? તો કે ૭૦, ૫૬૦ અબજ વર્ષ ! કેટલા અબજ ! ૨-૪ નહિ, ૧૦૦-૨૦૦ નહિ, ૧૦૦૦-૨૦૦૦ અબજ નહિ, પણ ૭૦ હજાર અબજ ! એના ઉપર વળી ૫૬૦ અબજ વર્ષ. આટલે તો હજી માત્ર એક ‘પૂર્વ’ થાય. એવા એક લાખ લાખ પૂર્વ વર્ષ પ્રભુને જીવવાનું બાકી છે ! પછી મોક્ષે જવાનું છે. આટલો જંગી કાળ સંસારનો બાકી છે, છતાં ઋષભદેવ ભગવાન ભરતને ઘેર જઈને એમ કહેતા ન બેઠા કે લે ભરત ! કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું છે, સાધના પૂરી થઈ. હવે તો માત્ર આયુષ્ય વગેરે ચાર કર્મ ભોગવીને પૂરા કરવાના છે. એટલે હવે તો અહીં ઠરીઠામ બેઠો છું.’ ના પ્રભુ ભરતને ત્યાં જઈ ઠરીઠામ બેઠા નહિ, પરંતુ એક લાખ ‘પૂર્વ’ વર્ષ એટલે કે અબજોના અબજો વર્ષ પૃથ્વી તલ ઉપર વિચરતા રહ્યા ! અને ધર્મઉપદેશ આપતા રહ્યા !

કેમ વારુ ?

કહો, કર્તવ્ય-પરાયણતા બજાવવાની છે. સૂર્ય નિત્ય પ્રભાતે ઊગી ઊંચે ચડી સાંજે આથમે; આ રોજનું કર્તવ્ય. એમ પ્રભુનું કેવળીપણામાં આ કર્તવ્ય ચાતુર્માસ સિવાય વિહાર અને બારે મહિના ધર્મદેશનાનો પુષ્કરાવર્ત મેઘ વરસાવવાનો. કવિ કહે છે

“જે સમવસરણમાં રાજતા, ભાંજતા ભવિક સંદેહ રે,
ધર્મનાં વચન વરસે સદા, પુષ્કરાવર્ત જિમ મેહરે,
ચેતન ! જ્ઞાન અજવાળિએ”

કર્તવ્યમાં કંટાળો ટાળવા શું કરવું ? :

આપણે ક્યારેક કર્તવ્ય બજાવવામાં થાકીએ ત્યારે આ વિચારવાનું કે ‘આપણા ઋષભદેવ ભગવાને સુ-દીર્ઘકાળ થાક્યા કંટાળ્યા વિના આ કર્તવ્ય બજાવ્યે રાખ્યું. તો પછી આપણે અલ્પકાળના કર્તવ્યમાં કેમ થાકવા-કંટાળવાનું હોય ? નજર સામે પ્રભુને વરસોના વરસો વિચરતા ને વિચરતા અને લોકોને ઉપદેશ કરતા ને કરતા જોવાના. આ જો અવરનવર જોયા કરીએ, તો કોઈ પણ કર્તવ્યમાં કંટાળો શાનો આવે ?’

મોક્ષાર્થીને મોટું કર્તવ્ય કર્મક્ષયનું. એ કર્મક્ષય જિનભક્તિ જ્ઞાનધ્યાન તપત્યાગ સાધુસેવા વગેરેથી, તો એની સાધના આરાધનામાં કંટાળો શાનો ? એ તો મનને નક્કી જ કરી રાખ્યું હોય કે જ્યાં સુધી સર્વ કર્મક્ષયે ન પહોંચાય ત્યાં સુધી આ કર્ય

જવાનું છે આ મારું અનન્ય કર્તવ્ય છે બસ, એમ હોંશ સાથે આરાધના કર્યે જ જવાની. પ્રભુનો વાણીનો આ અતિશય, સદા તાજી વાણી એમાં પ્રભુને કશો ખેદ થાક-કંટાળો નહિ તો શ્રોતાઓને પણ કદાચ લગાતાર છ મહિના સાંભળવા મળે, તોય એમને કશો ખેદ કંટાળો નહિ. આ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ વાણીના ૧૦ ગુણ જોયા, હવે શબ્દરચનાની દૃષ્ટિએ પ્રભુની વાણીના ૯ ગુણો જોઈએ.

શબ્દરચનાની દૃષ્ટિએ ૯ ગુણ :

તીર્થંકર અરિહંત ભગવાનને ૩૪ અતિશયો (અનન્ય વિશિષ્ટતાઓ) છે, એમાં એક વાણીનો અતિશય એટલો બધો ઉચ્ચ કોટિનો છે કે એમાં વળી ૩૫ વિશેષતાઓ હોય છે, ૩૫ ગુણો હોય છે. એમાંના ૧૦ ગુણ જોયા પછી હવે શબ્દરચનાની દૃષ્ટિએ ૯ ગુણોને વિચારીએ,—

(૧) અભિજ્ઞત્ય :

અર્થાત્ પ્રભુની વાણીમાં શબ્દો ‘અભિજ્ઞત્ય’ અર્થાત્ પ્રભુની ભૂમિકાને યોગ્ય અને વિવેચનીય પદાર્થની ભૂમિકાને યોગ્ય ઉત્તમ કોટિના હોય છે. કોઈના સારા ભાષણ પર કહે છે ને કે ‘ભાઈ ! શું એમના શબ્દો ? નામી શબ્દો ! જાણે મુખમાંથી અમૃતનાં વેણ નીકળ્યા, એવા બહુ અદ્ભુત ઉચ્ચ કોટિના શબ્દો !’ ભગવાન જગદીશ્વર પરમાત્મા છે, તો એમની ભૂમિકા અત્યંત ઊંચી છે, એટલે એમના મુખારવિંદમાંથી સહેજે અનેરા ઉત્તમ બોલ નીકળે... આ વક્તાની ભૂમિકાને યોગ્ય શબ્દ.

એમ પ્રભુને દેશનામાં જે વિષય ઉપદેશવો હોય, તેની પણ ભૂમિકાને યોગ્ય ઉચ્ચ શબ્દો નીકળે. દા.ત. પારસીઓમાં રિવાજ છે, મા બૂમ મારે, ‘રુસ્તમ ?’ તરત રુસ્તમ કહેશે ‘ઓ જી, આવ્યોજી.’ કોઈ મેમાન ઘરે આવ્યો તો કહેશે ‘પધારિયેજી, બિરાજીયેજી, આપના દર્શને અતીવ આનંદ થયો.’

(૨) સંસ્કારી, :

પ્રભુની વાણીમાં શબ્દરચના સંસ્કારવાળી હોય, અર્થાત્ ઉત્તમ લક્ષણવંતી રચના; ને શબ્દાલંકારને અર્થાલંકારવાળી ભાષા હોય. એકલી આ સંસ્કારી ભાષા જ એવી કે શ્રોતાઓ એ કલાકો સુધી એકસરખા રસ અને એકસરખી આતુરતા-ઉત્સુકતાથી સાંભળવામાં લીન હોય.

(૩) ઉપચારપરીત, — વાણી ઉપચાર-શિષ્ટતાભરી :

પ્રભુની વાણી ‘ઉપચારપરીત-સહિત’ એટલે કે શિષ્ટતા વગેરેથી ભરેલી હોય, પણ અભણ ગામડિયાની ભાષા નહિ. શ્રોતાના સ્વાગત સન્માન વગેરેને સાચવનારી હોય. શ્રોતાને એમ લાગે કે ‘વાહ ! કેવા અનુપમ બોલ ! આવા મોટા ત્રણ

જગતના નાથ પણ જાણે અમારું ગૌરવ સાચવીને બોલતા ન હોય ! ધન્ય પ્રભુ ! ધન્ય તમારી અલૌકિક વાણી' આમ શ્રોતાઓને પ્રભુના અમૃત-બોલ માટે માન ઉપજે, અને સાંભળવાનો ઉત્સાહ વધે, ભગવાનના આવા અદ્ભુત અતિશયોવાળી વાણીની પાછળ પ્રભુનો પુણ્ય-પ્રકર્ષ કામ કરી રહ્યો છે, અને પુણ્ય-પ્રકર્ષની પાછળ પ્રભુના અદ્ભુત શુભ અધ્યવસાયો સાથેની તીર્થંકર પદપ્રાપક વીસસ્થાનકની ગજબની આરાધના કામ કરી રહી છે. આપણને પુણ્યના ઊંચા ફળ જોઈએ છે. પણ એ વિચારો કે -

એ પુણ્યના કારણરૂપી ઉચ્ચ શુભ અધ્યવસાયો અને ઉત્તમ કોટિની ધર્મસાધનાઓની ગરજ કેટલી ? ખપ કેટલો ? ધગશ અને પુરુષાર્થ કેટલો ?

પૂર્વના મહાન આત્માઓ ઊંચા પુણ્યના ફળ પામેલા. તે ઉચ્ચ સાધના કરીને પામેલા; તેમજ વર્તમાનમાં પણ જે પામતા હોય છે તેય પૂર્વની ઉચ્ચ સાધનાઓના પ્રતાપે પામે છે; એ ભૂલવા જેવું નથી.

એક ફેક્ટરીની બહાર મહિનાની આખર તારીખે એક માણસ જાજમ પાથરીને બેઠેલો, અને ફેક્ટરીમાંથી બહાર નીકળતા કામદારો એમાં પૈસા નાખતા હતા; આ જોઈએ રસ્તે જનાર એક ભાઈએ પણ ત્યાં શેત્રંજી પાથરી, સિપાઈ એને તડકાવે છે,—

‘એય ! શાનો અહીં શેત્રંજી પાથરી બેઠો ?’

આ કહે ‘કેમ વળી ? જેમ આ ભાઈએ પૈસા લેવા પાથરી, એમ પૈસા લેવા મેં પાથરી.’

સિપાઈ કહે ‘મૂરખ ! આણે તો પહેલાં આ લોકોને નાણાં ધીરેલા તે લોકો એને આજે પાછા વાળે છે. તે પહેલાં આ લોકોને કશું આપેલું છે ? તે અહીં પૈસા લેવા પાથરી બેઠો ? હરામખોર ! ઊભો થઈ જા, ચાલતી પકડ, નહિતર પૈસા નહિ. ડંડા મળશે’ જોવાનું આ છે, — અહીં આપણે સારું સારું મળવાનું ઝંખીએ છીએ. પરંતુ એ જે પૂર્વના શુભભાવ અને પુણ્યને ઊભું કરનારા કારણો નથી સેવવા તો ઝંખના શેખચલ્લીના તરંગ જેવી જ રહેવાની ? કે ફળવાની ?

(૪) શિષ્ટ વાણી, :

પ્રભુની વાણી ‘શિષ્ટ’ અર્થાત્ મહાસજ્જન પુરુષો બોલે એવી શિષ્ટતાભરી હોય છે. સ્વસિદ્ધાન્તોને અનુસરતા પદાર્થોને કહેનારી હોય છે, પણ નહિ કે પોતાના જ સિદ્ધાન્તોથી બાધિત થાય એવા પદાર્થને કહેનારી યા સ્વસિદ્ધાન્તને બાધક પદાર્થને કહેનારી. તીર્થંકર પ્રભુનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદનો; તો ભગવાન જે જીવ અજીવ વગેરે નવતત્ત્વ પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે, એ આ સ્યાદ્વાદ-સિદ્ધાન્તથી બાધિત ન થાય એવા, તેમજ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તનો બાધ ન કરે એવા, એ નવતત્ત્વના

પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. જો પોતાના જ સિદ્ધાન્તનો બાધ કરે એવા પદાર્થ કહે, તો તો તે વાણી શિષ્ટ યાને મહાસજ્જનની ભાષા ન કહેવાય.

(૫) ઉચિત વાણી, :

વીતરાગની વાણી ઔચિત્યભરેલી હોય, શબ્દે શબ્દે ઔચિત્ય હોય, અર્થાત્ શબ્દો (૧) પ્રકરણને ઉચિત હોય, (૨) પ્રસ્તાવને ઉચિત હોય, (૩) દેશને ઉચિત, (૪) કાળને ઉચિત હોય. જો આ ઔચિત્ય ન સચવાય, ને અનુચિત વાણી બોલાય, તો કેટલીકવાર વિવાહની વરસી થાય. દા.ત. એમ જો બોલાય કે ‘શુદ્ધ ભાવ વિનાની ધર્મક્રિયા નકામી, ભવના ફેરા વધારે’, તો સામાન્ય માણસના મનને એમ થાય કે ‘મારે તો એવા ભાવ નથી, તો પછી આ ધર્મક્રિયા કરીને મારે મારા ભવના ફેરા શા માટે વધારવા? એના કરતાં તો ધર્મક્રિયા જ બંધ કરું; તો ભવના ફેરા તો ન વધે.’ આમ એ શબ્દોથી શ્રોતાને ધર્મમાં આગળ વધવાનું તો બાજુએ રહ્યું, ઊલટું ધર્મમાંથી ખસવાનું થયું ! આનું નામ વિવાહની વરસી થઈ. ધર્મ કરાવવા દેશના આપી, ને દેશનાથી જ શ્રોતા ધર્મમાંથી ખસ્યો ! અહીં ઔચિત્ય અંગે એક પ્રશ્ન થાય,—

પ્રશ્ન : પ્રકરણ, પ્રસ્તાવ, દેશ, કાળ, વગેરે એટલું બધું જોઈને, ને એટલા બધાને ઉચિત વિચારીને બોલવાનું મુશ્કેલ નથી ?

ઉત્તર : ના, તીર્થંકર ભગવાન માટે કશું મુશ્કેલ નથી; કેમ કે ભગવાન અનંતજ્ઞાની છે, તેથી એમનો બધો વ્યવહાર જ્ઞાનમૂલક છે; ને અનંતજ્ઞાનમાં કશું અજ્ઞાત નથી, જે વખતે જે યોગ્ય દેખે તે પ્રમાણે એ વર્તી લે છે. બીજા માટે માનસિક જાગૃતિ અને તીવ્ર ક્ષયોપશમ, એ બે સાધન પ્રકરણ પ્રસ્તાવ આદિને શું ઉચિત છે, તે સુઝાડી દે છે. અલબત્ત આમાં આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ કામ કરે;

૪. પ્રકારની બુદ્ધિ, —

(૧) પહેલી છે **ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ** : ‘ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ (હાજર જવાબી બુદ્ધિ)થી ‘ઉચિત શું છે’ એ સહજરૂપે સ્ફુરી જાય.

(૨) બીજી છે **કાર્મિકી બુદ્ધિ** : ‘કાર્મિકી બુદ્ધિ’ એટલે કોઈ પણ જાતનું કામ-હુન્નર-કળાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં જે એની એમાં હોશિયારીની બુદ્ધિ ઊભી થઈ જાય છે. દા.ત. તર્કશાસ્ત્ર-ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો એનાથી તર્કબુદ્ધિ એવી ઊભી થઈ જાય કે પછી તેવા તેવા પ્રસંગમાં ઉચિત શું છે, તે એ કાર્મિકી બુદ્ધિથી તરત સ્ફુરી જાય.

(૩) ત્રીજી છે **વૈનયિકી બુદ્ધિ** : ‘વૈનયિકી બુદ્ધિ’ એવી હોય છે કે ગુર્વાદિકનો વિનય કરતાં કરતાં એવો ક્ષયોપશમ યાને બુદ્ધિ-શક્તિ ઊભી થઈ જાય કે જેથી

અવસરોચિત વસ્તુ ઝટ સ્ફુરી જાય.

શાસ્ત્રમાં આનો એક મજાનો પ્રસંગ આવે છે.

વિદ્યાર્થીની વૈનયિકી બુદ્ધિ :

એક પંડિતના બે વિદ્યાર્થી નદીએ ચાલ્યા, રસ્તામાં એક ઝાડ નીચે પોરો ખાવા બેઠા, ત્યાં એક વિદ્યાર્થી આસપાસ નજર નાખીને કહે ‘હે ભાઈ ! ચાલ ચાલ ઝટ ચાલ, અહીંથી કાણા હાથી પર બેસીને એક રાજાની ગર્ભિણી રાણી ગઈ છે અને એને રસ્તામાં જ રાવઠીમાં દીકરો જન્મ્યો હશે, એટલે દાન દેવાતું હશે, તો આપણે ઝટ પહોંચી જઈએ તો આપણનેય દાન મળી જાય. મોડું થાય તો ત્યાં દાનનું કામ પતી ગયું હોય, પછી આપણને કશું મળે નહિ.

વિદ્યાર્થી ચાલ્યા પહોંચી ગયા, ને ખરેખર ત્યાં રાણીએ પુત્રને જન્મ આપેલો, ને દાન દેવાતું હતું તે મળી ગયું દાન. પછી એ ચાલ્યા નદી તરફ, ત્યાં પહોંચ્યા તો કાંઠા પર એક બાઈ રોતી હતી, પૂછ્યું ‘મા કેમ રુઓ ?’ એ કહે ‘ભાઈ શું કહું ? વર્ષોથી મારો છોકરો પરદેશ ગયો છે, હજી સુધી એના સમાચાર નથી, કમાનાર કોઈ નહિ, એમાં વળી આ ઘડો ફૂટ્યો, રોઉં નહિ તો શું કરું ?’ ત્યારે એક વિદ્યાર્થી કહે ‘મા હવે આશા મૂકી દો ઘડો ફૂટ્યો એ બતાવે છે છોકરો મરી ગયો છે.’ ત્યારે બીજો વિદ્યાર્થી કહે ‘એય ! આવા ખોટા ખરાબ સમાચાર શું આપે છે ?’ બાઈને કહે ‘જાઓ મા ! જાઓ ઘરે, છોકરો તમને પરદેશથી આવેલો મળી જશે; અને ખરેખર તેમ બનેલું; તે વિદ્યાર્થીઓ ગુરુ પાસે પહોંચી ગયા અને પાછળ એ બાઈ ભેટણું લઈને આવી પંડિત પાસે, પંડિત પૂછે ‘શું છે આ ?’

બાઈ કહે તમારા આ ‘વિદ્યાર્થીએ મને છોકરો આવી ગયાના શુભ સમાચાર આપ્યા તેનું આ વધામણી દાન છે.’ ત્યાં ગુરુ એ વિદ્યાર્થીને પૂછે છે, શું બન્યું ? તેં શી રીતે જાણ્યું ? બીજો વિદ્યાર્થી ત્યાં ગુરુ પર તાડુક્યો કે ‘તમે આ વિદ્યાર્થીને ખાનગી ખાનગી એવું ભણાવ્યું કે એને અમારા રસ્તામાં ખબર પડી ગઈ કે અહીંથી રાજાની રાણી ગઈ છે, ને આગળ પર એણે પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. તેમ આ પણ એને નદી પર ખબર પડી ગઈ કે આ ડોશીનો છોકરો ઘરે આવી ગયો છે. આ બધું એણે જાણ્યું તો એને તમે કેવુંક ખાનગી ભણાવ્યું હશે ?’

ગુરુ કહે ‘શાંતિ રાખો, એને ખાનગી કશું ભણાવ્યું નથી બંનેને જ્યારે જ્યારે પાઠ ભણાવ્યા, ત્યારે ત્યારે સાથે જ પાઠ ભણાવ્યા છે. પણ લાવ પૂછીએ એને, શી રીતે આ ખબર પડી ગઈ ?’ એમ કહી ગુરુ એને પૂછે છે.

ત્યાં એ બીજો વિદ્યાર્થી કહે છે : “ગુરુજી ! અમે રસ્તે જતાં જોયું તો રસ્તામાં હાથીના પગલાં પડેલાં હતાં, એટલે મને લાગ્યું કે ‘હાથી પર કોણ જાય ?

કોઈ બહુ મોટો શેઠિયો કે રાજા રાણી જાય. એમાં ઝાડના એક જ બાજુના પાન ચવાયલા હતા તેથી લાગ્યું કે એ હાથી કે હાથણી કાણી હશે એટલે જ એક જ બાજુના ઝાડોના પાન ખવાયેલા છે. પછી અમે રસ્તામાં મોટું ઝાડ દેખી પોરો ખાવા બેઠા તો ત્યાં જોયું છોડવાને રેશમી તાર લાગેલા. એટલે ચોક્કસ થયું કે કોઈ રાણી જ ગઈ હશે. પાછી એ બેઠેલી ઊભી થઈ હશે તે જમણી બાજુ હાથનો ટેકો દઈને ઊભી થયેલી ધૂળમાં એની છાપ જોઈને મેં કલ્પના કરી કે એ ભારે શરીરવાળી ગર્ભવતી હશે. અને ગર્ભમાં પુત્ર હશે. ધૂળમાં સારી રીતે વજન પડેલું એટલે લાગ્યું કે ગર્ભ પાકી ગયો હોય તો રસ્તામાં જ પ્રસૂતિ આવી હોય. તેથી અંદાજે પુત્ર-જન્મની કલ્પના કરી. એ મેં કહ્યું અને આગળ ગયા એટલે હકીકત એ જ દેખાણી, ને દાન મળ્યું.”

ગુરુ પેલા બીજા વિદ્યાર્થીને કહે, “બોલ આ સાંભળ્યું ? આમાં કશી ખાનગી વિદ્યા આપી હોય એવું દેખાય છે ? કે પોતાની ચિંતન-શક્તિએ કામ કર્યું લાગે છે ?” પછી હોશિયાર વિદ્યાર્થીને પૂછે છે કે ‘પેલી ડોશીમાના પુત્રનું આગમન તેં શી રીતે કલ્પ્યું ?’

વિદ્યાર્થી કહે, ‘ગુરુજી ! એમાં શી મોટી કલ્પના છે ? ઘડો ફૂટ્યો પાણી ઢળી ગયું, તો ઘડો માટીમાંથી બનેલો તે પાછો માટી ભેગો થઈ ગયો, અને પાણી નદીમાંથી ઘડામાં લીધેલું તે પાણી પાછું નદીમાં ભેગું થઈ ગયું. આમ બંને મૂળ સ્થાનમાં મળી ગયા, એટલે મેં કલ્પના કરી કે આ માજીને પણ એમનો પુત્ર ભેગો થઈ જવો જોઈએ, અને ખરેખર તેમ બન્યું.

આ સાંભળીને બીજો વિદ્યાર્થી ઠંડો પડી ગયો; ગુરુની ક્ષમા માંગે છે કે ‘મેં ખોટો આરોપ મૂક્યો મને માફ કરો. આમાં કોઈ ગુપ્ત વિદ્યા જેવું કશું નહિ, પણ માત્ર બુદ્ધિનો ઉપયોગ અને ચિંતનના અભ્યાસે સહેજે અવસરોચિત સ્ફુરી ગયું એમ હવે હું માનું છું.’

આપણે આવી બુદ્ધિ અને ચિંતન-પ્રવૃત્તિ વધારવાની છે, એથી પ્રસ્તાવ-પ્રકરણ-દેશ-કાળને ઉચિત બોલવાનું સહેલાઈથી સ્ફુરી આવે. પ્રભુને તો વિશિષ્ટ-પુણ્યથી એનો વિશિષ્ટ અતિશય છે.

(૬) વાણી અતિ હૃદયંગમ, :

પ્રભુની વાણી અતિશય હૃદયંગમ હોય છે. એમાં શબ્દોની રચના, બોલવાની ઢબ, એમાં સંગીતમયતા.... વગેરે વગેરે એવું કે શ્રોતાના હૃદયને એકદમ પકડી લે ! હૃદયને એટલું બધું મીઠું મધુરું લાગે, અને એવું સુંદર સમજાય એવું હોય, કે એ સાંભળવામાં બીજું ભાન ભૂલીને એકતાનમાં આવી જાય છે. પેલી ડોશીની

વાત આવે છે ને ? માથા પરના લાકડાના ભારામાંથી એક લાકડું નીચે પડી ગયું ને લેવા વાંકી વળી, ને એટલામાં કાનમાં જિનવાણીનો સૂર આવતા કેવીક વાંકી ને વાંકી જ ઊભી રહી ! બિચારી ડોશી તે કેવી કમનસીબ કે પહેલાં જંગલનાં એક ભાગમાં લાકડાં લેવા ગયેલી તે મળ્યા નહિ, ને રોજના હિસાબે શેઠને લાકડા આજે ન મળ્યાનું કહી ખાવાનું માગ્યું તો શેઠ કહે ‘જા ખાવા નહિ મળે; લાકડાં લઈ આવ તો ખાવાનું મળશે !’ હવે એ ડોશીથી ઉપવાસ તો થઈ શકે એમ નહોતો. ખાધા વિના ચાલે એમ નહોતું. તેથી ખાવાનું મેળવવાની લાલચે થાકી પાકી છતાં જંગલનાં બીજા ભાગમાં લાકડાં લેવા ગઈ ! લાકડાં ભેગા કરતાં ઓર થાક વધ્યો; પાછો એનો ભારો માથે ચડાવી હવે નગર તરફ ચાલી રહી છે; ભૂખી છે, આટલો બધો શ્રમ છે, એટલે કેવીક થાકીને લોથ થઈ ગઈ હોય ? એમાં માથા પરના ભારામાંથી એક લાકડું નીચે પડી ગયું તે લેવા એક હાથે માથે ભારો પકડી રાખી બીજો હાથ વાંકી વળીને નીચે પડેલું લાકડું લેવા હાથ લંબાવે છે, એમાં નજીકમાં જ રચાયેલા સમવસરણ પરથી પ્રભુની વાણીનો રણકાર એના કાનમાં જ્યાં આવ્યો કે તરત જ એમ ને એમ વાંકી ને વાંકી ઊભી રહી ગઈ, વાંકી કાયા સીધી કરવાનું ભાન ન રહ્યું, તે કેટલો સમય ? તો કે જ્યાં સુધી પ્રભુની વાણી ચાલતી રહી ત્યાં સુધી ! આ હિસાબે વાણીની કેવીક અતિ હૃદયંગમતા ! પછી ત્યાં દુન્યવી કોઈ વિષયોનો રસ વિસાતમાં નથી પૂછો,—

પ્રશ્ન : પ્રભુની વાણીની શી રીતે આટલી બધી હૃદયંગમતા ?

ઉત્તર : કહો, પ્રભુએ પૂર્વભવે જગતના જીવોને, ચાહે એ દુશ્મન પણ બન્યા હોય તોય એમને, એટલા બધા મૈત્રી વાત્સલ્ય ભાવથી હૃદયંગમ કરેલા છે, કે પ્રભુ અને પ્રભુની વાણી હવે જગતને એટલી બધી હૃદયંગમ લાગે છે.

(૭) વાણી ચિત્રકારી :

પ્રભુની વાણી અતિ હૃદયંગમ ઉપરાંત ચિત્રકારી પણ છે. ‘ચિત્રકારી’ એટલે આશ્ચર્યકારી. તે એવી કે પ્રભુના શબ્દે શબ્દે પદે પદે અખૂટ રસ અનુભવાય છે, તેમજ વાક્યે વાક્યે આગળ શું આવશે એ જાણવાની તીવ્ર આતુરતા બની રહે છે ! મોરલીના અવાજ પર સાપ ડોલે એમ પ્રભુની વાણી પર શ્રોતા પર્ષદા ડોલે છે !

ત્યારે તો સાંભળીએ છીએ કે અભવી જીવ કાલસૌકરિક કસાઈ મહાવીર પ્રભુની વાણી સાંભળવા આવતો, ને વાણી સાંભળતાં ડોલતો ! વળી સાપ અને મોર, તથા બિલાડી ને ઉંદર જેવા વિરોધી પ્રાણીઓ પણ આ ચિત્રકારી વાણી કેવી રીતે સાંભળતા ? તો કે પોતાનું વેર કે ભય ભૂલી, સાથે બેસીને ટેસથી સાંભળતા ! અલબત્ત, આ જન્મસિદ્ધ વેરવાળા મોર અને બિલાડી વગેરે વેર ભૂલતા, એ ભૂલવાનું

તીર્થંકર ભગવાનના સિદ્ધ અહિંસા ગુણ તથા ઉત્કૃષ્ટ સૌભાગ્ય નામકર્મ આદિ પુણ્યને આભારી હોય છે, પરંતુ વાણીમાં પદે પદે અખૂટ રસ અને આગળની અખંડ જિજ્ઞાસા બની રહેવી, તે વાણીના આ 'ચિત્રકારી' અતિશયને આભારી છે.

(૮) વાણી અદ્ભુત :

આવી પ્રભુની વાણી જગતની એક અતિ અદ્ભુત વસ્તુ છે, A Novelty of the world જગતમાં એવા કોઈક કોઈક અદ્ભુત પદાર્થ હોય છે કે જેનો મુકાબલો પણ ન મળે, અને એની શી અદ્ભુતતા ? તે શબ્દથી વર્ણવી પણ ન શકાય. એવી અતિશય અદ્ભુત જિનેશ્વર ભગવાનની વાણી હોય છે. એ બીજા ભલભલામાં જોવા ન મળે, અથાગ પુણ્યવાળો મોટો બારમા દેવલોકનો ઈન્દ્ર હોય, પરંતુ એનીય વાણી પ્રભુની વાણી આગળ બાકસબુક્સ, ફાસફુસિયા અને રસકસ વિનાની લાગે...

‘ભાઈ એ જિનવાણીમાં શી એવી મીઠાશ, શી એવી અદ્ભુતતા હોય છે?’ એમ પૂછનારને કવિ કહે છે—

‘જરે વાણી મીઠી રે મહાવીર તણી.

જરે દેવોના થોક મળી ગાય રે, ગુણવંતા ગીરુઆ... વાણી મીઠી રે...

એટલા જ માટે

(૯) વાણી પ્રશંસનીય :

પ્રભુની વાણી અત્યંત પ્રશંસનીય હોય છે. મોટા ઈંદ્રોને ગણધર આદિ મહર્ષિઓ જોવા આની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે ! પછી જન સામાન્યનું તો પૂછવું જ શું ? શ્રોતાઓ સાંભળી સાંભળીને જાય ત્યારે રસ્તામાં જિનવાણીની પેટ ભરીને પ્રશંસા કરતા ચાલતા હોય; પછી સાથે પ્રભુનીય પ્રશંસા કરતા હોય. ત્યારે તો કલ્પસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં સાંભળીએ છીએ, કે બ્રાહ્મણ ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમ યજ્ઞ કરાવતાં. વાડામાં આંટા મારી રહ્યા છે ત્યાં લોકોને સમવસરણમાંથી પ્રભુને જોઈને અને પ્રભુની વાણી સાંભળીને આવતા અને ભરપેટ પ્રશંસા કરતાં જુએ છે ત્યારે ઈંદ્રભૂતિને એટલી બધી ઉચ્ચ પ્રશંસા અઘટમાન લાગે છે. તે મશ્કરીના ઘેનમાં લોકોને પૂછે છે, ‘કેમ ? જોઈ આવ્યા પેલા સર્વજ્ઞને ? કેમ કેવોક છે એ ? કેમ લાગ્યો ? કેવું બોલે છે એ ?’

પરંતુ અહીં તો લોકોને પ્રભુ અને પ્રભુની વાણીનું દિલમાં આશ્ચર્ય એટલું બધું અનહદ છે કે એ દિલમાં માતું નથી ! એટલે કહે છે, ‘અરે ભૂદેવ ! શું પૂછો છો કે એ કેવાક છે ? ને કેવુંક બોલે છે ? જગતમાં એમને માટે કોઈ ઉપમા નથી; ને આખા ત્રણે લોકના જીવોએ ત્રિલોકનાથના ગુણોથી સંખ્યા ગણવા બેસી જાય ને ? તો પણ ગણ્યા ગણાય નહિ ! એટલી બધી મોટી અનંતની સંખ્યામાં

ગુણો હોય છે.’ તેમજ એ કેવુંક બોલે છે એ તો જાત અનુભવથી એની મીઠાશ સમજાય. ભૂખ્યા-તરસ્યા પણ સાંભળે તો ભૂખ તરસ ભૂલી જાઓ.’ આમ પ્રભુની વાણીનો આ એક અતિશય કે એ અતિ પ્રશંસનીય હોય છે.

જિનવાણીના ૩૫ અતિશયમાંથી બે વિભાગમાં ૧૯ અતિશય જોયા.

હવે ત્રીજા વિભાગના ૮ અતિશય જોઈએ

ત્રીજો વિભાગ - દોષરાહિત્યનો

(૧) દાક્ષિણ : વીતરાગ જગતગુરુ તીર્થંકર ભગવાનની વાણીનો આ એક અતિશય કે એ ‘દાક્ષિણ’ યાને દાક્ષિણ્યવાળી હોય છે. દાક્ષિણા એટલે સારલ્ય, સરળપણું; વક્તાને બોલવામાં પણ સરળ, અને શ્રોતાને સમજવામાં પણ સરળ, બંનેને કશી જ કઠિનતા નહિ.

અહીં વક્તા પ્રભુ છે, એ અનંતજ્ઞાની છે. એટલે એમને શું બોલવું, આવી રીતે કેમ બોલવું, હેતુ-યુક્તિ-દષ્ટાન્ત કયા લગાડવા... વગેરે વગેરે માટે કશું શોધવા જવું ન પડે; બધું અનંતજ્ઞાનમાં તૈયાર માલ તે પ્રત્યક્ષ દેખાય; એટલે પછી બોલાય તે સહેજે સરળતાથી બોલાય. આપણને બોલવામાં એ બધું કેમ શોધવું પડે છે ? કહો, આપણને ઊઠા જેટલું જ્ઞાન છે. તેથી ‘અહીં કયો હેતુ લાગશે ?’ ‘કયો તર્ક કઈ યુક્તિ લાગશે ?’ ‘કયું દષ્ટાન્ત અહીં ફિટ બેસશે ?’ ‘કઈ રીતે બોલવાથી સામાને એકદમ હૃદયંગમ અને હૃદયગ્રાહ્ય થશે ?’... વગેરે વગેરે આપણા ઊઠા જેટલા જ્ઞાનના સ્ટોકમાંથી શોધી કાઢવું પડે ! ત્યારે, પ્રભુને અનંત જ્ઞાનમાં આ બધું પ્રત્યક્ષ છે, હાથવેંતમાં છે, એટલે જેમ દુકાનદારને માલ સામે હાથવેંતમાં પડ્યો હોય એટલે ઘરાકે માલ માગ્યો કે તરત કહે, ‘લો, આ ઉઠાવો;’ એમ અહીં બોલવા માટે હેતુ-યુક્તિ-દષ્ટાન્ત, રીત, પરિણામ... વગેરે બધું નજર સામે હાથવેંતમાં છે, તેથી બોલવામાં કશી કઠિનાઈ નથી; બધું સરળતાથી બોલાયે જ જાય, બોલાયે જ જાય ! જાણે વાણીનો ગંગા-પ્રવાહ, મૂળમાંથી છૂટ્યો ! તે અસ્ખલિત ધારાએ વહેતો જ જાય, વહેતો જ જાય. આપણી પાસે અનંત જ્ઞાન નથી; જ્ઞાન છે તે પ્રભુના જ્ઞાનના અનંતમાં ભાગે ચૌદ પૂર્વના રચયિતા ગણધર ભગવાનનું જ્ઞાન; ને એમાંય અનંતમાં ભાગનું આપણી પાસે જ્ઞાન એટલે જ આજે આપણી પાસે ગમે તેટલું જ્ઞાન હોય તોય એના પર અભિમાન કરવા જેવું નથી કે ‘હું મોટો જ્ઞાની, હું બહુ વિદ્વતાવાળો...’

કાલિકસૂરિજીની શિખામણ :

કાલિકસૂરિજી મહારાજનો ભાણેજ મુનિ પરિવાર સાથે મામા મહારાજને વંદનાર્થે દૂર દેશથી આવી રહ્યો હતો. તે હવે મામા મહારાજના ગામની નજીકના

ગામે આવી પહોંચ્યો છે, અને ત્યાં મુનિઓને આગમની વાચના આપે છે. એવા સમયે કાલિકસૂરિજી મહારાજ એકલા ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને વાચના-મંડળીની પાછળ ચૂપચાપ બેસી ગયા ! મળ્યે વર્ષો થઈ ગયેલા અને દરમિયાન કાલિકસૂરિજી મહારાજ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપના અઠંગ ઉપાસક, તેમજ ઉંમર પણ ખાસ્સી થયેલી એટલે કાયા ઉતરી ગયેલી, તે ભાણેજ મુનિએ ઓળખ્યા નહિ. એ તો સમજ્યા કે કોઈ સામાન્ય વૃદ્ધ મુનિ બહારથી આવ્યા છે, એટલે એમના સ્વાગત-સત્કાર જેવું કાંઈ કર્યું નહિ, તો પૂછો,—

પ્રશ્ન : આવા માટે આચાર્ય કાલિકસૂરિજી મહારાજ કેમ એકલા ચાલી આવ્યા હશે ?

ઉત્તર : વાત એમ બનેલી કે આચાર્ય મહારાજે પોતાના શિષ્યોમાં પ્રમાદ અને અવિનય દેખ્યો, તેથી એમને શિક્ષા આપવા માટે શય્યાતર (મકાનમાલિક)ને સાંજે પોતાનો અભિપ્રાય કહીને વહેલી સવારે એકલા નીકળી પડેલા ! તે અહીં આવી પહોંચ્યા હતા. અહીં વાચના પૂરી થયા પછી ભાણેજ મુનિ અભિમાનથી ઠસ્સો દેખાડતાં આમને પૂછે છે, ‘કેમ ડોસા ! વાચના કેમ લાગી ?’

આચાર્ય મહારાજ કહે, સારી. હવે હું ક્યાં ઉતરું ? તે બતાવો.’ ભાણેજ મુનિએ ખૂણો દેખાડ્યો, એટલે ત્યાં જઈ બેસી ગયા, અને સ્વાધ્યાય કરવા લાગ્યા.

ત્યાં આચાર્ય મહારાજના શિષ્યો સવારે જાગીને જુએ છે તો ગુરુ નથી દેખાતા ! અરસપરસ પૂછે છે પણ એક જ જવાબ મળે છે ‘ખબર નથી’. સમજી ગયા કે આપણા પ્રમાદના અપરાધથી આપણને છોડીને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા લાગે છે. પરંતુ મકાનમાલિક (શય્યાતર)ને પૂછીને ગયા હશે, ‘કેમ કે સાધુની વિધિ કે મકાનમાં ઉતરતાં અને મકાન છોડીને જતાં મકાનમાલિકને પૂછવું જોઈએ. એટલે ચાલો એમને પૂછીએ.’

એમ કરી શય્યાતરને પૂછે છે ‘ગુરુજી ક્યાં ગયા ?’

પેલો કહે ‘અરે !’ તમે મને પૂછો છો ? ‘તમારા ગુરુજીની ખબર તમે નથી રાખતા ?’

સાધુઓ કહે ‘ભાઈસાબ ! અમારી ભૂલ થઈ પણ તમને તો કહીને ગયા હોય, એટલે હવે તમે બતાવો ગુરુજી ક્યાં પધાર્યા છે ?’

છેવટે શય્યાતરે બતાવ્યું એટલે સાધુ અહીં આવી પહોંચ્યા. અહીં આવીને ભાણેજ મુનિને પૂછે છે, ‘આચાર્ય મહારાજ સાહેબ અહીં પધાર્યા છે ?’

‘કોણ ? કાલિકસૂરિજી મહારાજ ?’

‘હા, હા તો અહીં તો આવ્યા નથી ?’

‘અહીં કોઈ જ આવ્યું નથી ?’

‘એક બુદ્ધા મહારાજ આવ્યા છે, જાઓ જુઓ પેલા ખૂણામાં બેઠા છે.’

એ સાધુઓ જઈને આચાર્ય મહારાજને ઓળખી પગમાં પડી આંસુ સાથે માફી માગે છે, ‘ભગવંત ! ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો અમારા અપરાધને...’

પેલા ભાણેજ મુનિ તો આ જોતાં સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા, લજવાઈ ગયા કે ‘આ જ મામા આચાર્ય મહારાજ સાહેબ ! ને મેં મૂરખે હાય ! હાય ! આમની આગળ અભિમાન દેખાડ્યું કે કેમ વાચના કેમ લાગી ?’

હવે એય પગમાં પડી ક્ષમા માગે છે “પ્રભુ ! પ્રભુ ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો મને; આપશ્રીને મેં ઓળખ્યા નહિ, ને આપશ્રીની આગળ મેં મારું ખોટું અભિમાન દેખાડ્યું ?”

અભિમાન ઉતારનારી ગુરુવાણી :

ત્યાં આચાર્ય મહારાજ એને કહે છે, : ‘જો ભાઈ !’ આપણી પાસે કેટલું જ્ઞાન તે આપણે અભિમાન કરીએ ? ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે અનંતજ્ઞાન ! એ સમજો કે જ્ઞાનનો એક મોટો મહાસાગર ! એમાંથી એમણે માત્ર એક ખોબો ભરી જ્ઞાન ગણધર ભગવાનને આપ્યું; જેના પર દ્વાદશાંગી અને ૧૪ પૂર્વ આગમોની એમણે રચના કરી ! પછી એમણે એ ખોબા જેટલા જ્ઞાનમાંથી પોતાના શિષ્યોને જ્ઞાન આપ્યું. ભલે બધું આપ્યું તો પણ એ પૂરું તો આપી શકે નહિ એટલે ઓછું જ હોય, એ શિષ્યોએ વળી એમના શિષ્યોને આપ્યું... એમ કમસર અપાતાં અપાતાં મારી તારી પાસે આવ્યું તે ત્રિભુવનગુરુ તીર્થંકર ભગવાનના અનંતજ્ઞાન આગળ કેટલું ? સમજ કે સમુદ્રમાંથી કોઈકે ખોબો પાણી ભરી બીજા કોઈકને આપ્યું હોય; એ વળી એ ખોબો બીજાને આપે, બીજો વળી ત્રીજાને આપે... એમ અપાતું ચાલે તેમાં કેટલુંક અંજલિમાંથી ઢળતું ય જાય, તો ૧૦-૧૫મી પેઢીને ફાળે કેટલું આવે ? ક્યાં આ ખોબામાંથી ય ઓછું થતું આવેલું જ્ઞાન ? અને ક્યાં અનંતજ્ઞાન ? આવા અતિ અતિ અલ્પ બિન્દુ જેટલા આપણા જ્ઞાન પર આપણે અભિમાન કરવાનું ?

ભાણેજ શિષ્યે કાલિકસૂરિજી મહારાજની ખૂબ જ ક્ષમા માંગી.

સારાંશ, અનંત જ્ઞાનના ઘણી તીર્થંકર ભગવાનને બોલતાં કશો વિચાર જ શાનો કરવાનો હોય કે ‘અહીં કઈ યુક્તિ કામ લાગશે ? ને કયું દષ્ટાન્ત લાગુ પડે ?’

પ્રભુની વાણી ‘દાક્ષિણ’ એવી કે પોતાને બોલવામાં કશી કઠિનાઈ નથી પડતી, તેમ સાંભળનારને પણ સમજવામાં કશી કઠિનાઈ નથી પડતી, એવી સરળ હોય છે.

અસંદેહકર :

ભગવાનની વાણીનો આ એક અતિશય છે કે એ સાંભળતાં શ્રોતાને લેશ માત્ર પણ શંકા ન થાય. અર્થાત્ શંકાશીલ બોધ નહિ, પણ નિશ્ચિત બોધ થાય, એવી વાણી અરે ! હૃદયની કેઈ શંકાઓનું એ વાણીથી ઉન્મૂલન થઈ જાય ! અનેકોના દિલમાં જુદાં જુદાં પ્રશ્ન જુદી જુદી શંકા ઉદ્ભવિત થઈ હોય, પણ પ્રભુની વાણીનો આ અતિશય છે કે પ્રભુના માત્ર એક જ વાક્યથી આ અનેકોની શંકાઓનું નિરસન થઈ જાય છે !

પ્રશ્ન : શંકાઓ તો કંઈ પ્રકારની નિરનિરાળી હોય, એના એક જ વચનથી સમાધાન શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : આ સવાલ આજના કેટલાંક ચાલુ વિષયથી તદ્દન જુદા ગમે તે ગમે તે પ્રશ્નની ફેંકોલોજી ચલાવે છે એમનો છે. જ્યારે વસ્તુગત્યા શ્રોતાઓ, પ્રભુ જે વિષય પર બોલતા હોય, એને વફાદાર હોય છે. અર્થાત્ એ વિષયમાં મનને પરોવનારા હોય છે. પછી પ્રશ્ન કેવા ઊઠે ? તો કે ચાલુ વિષય અંગે જુદાં જુદાં પ્રશ્ન ઊઠે, એના ઉત્તર પ્રભુનાં એક જ વચનથી મળી જાય. એવો અતિશય પ્રભુનો હોય છે ! કેવી મજા આવી જિનવાણી સાંભળવાની ! આપણે સાંભળતા રહીએ, ક્યાંક આપણા મનમાં પ્રશ્ન ઉઠતો રહે અને પછી તરતમાં પ્રભુવચનથી જ એનું સમાધાન મળે.

(૩) વાણી વિભ્રમાદિ વિયુક્ત :

પ્રભુની વાણી 'વિભ્રમ' અર્થાત્ બ્રાન્તિપૂર્વકની નથી હોતી. પ્રભુને કેવળજ્ઞાન છે. એટલે પ્રભુને પોતાને બોલવાના વિષય અંગે કશી બ્રાન્તિ વગેરે હોતું નથી. પ્રભુ અબ્રાંતપણે નિશ્ચિત પદાર્થ જ બોલનારા હોય છે. તેમ શ્રોતાને પણ બોધ બ્રાન્તિ-ભ્રમણારહિત થાય છે. વાત પણ સાચી છે. બોલનારને પોતાને પોતે જે કાંઈ કહી રહ્યો છે, એમાં ભ્રમણા બ્રાંતી હોય, તો સાંભળનારને એના કથનથી બ્રાન્તિવાળો બોધ થવાનો. મિથ્યા દર્શનવાળાની શી સ્થિતિ છે ? આવી જ. એ દર્શનકાર પોતે જ બ્રાન્તિવાળા છે, એટલે એમના કથનથી દોરવાઈ જનારાને બ્રાન્તિવાળો જ બોધ થાય છે.

જૂઠું શાથી બોલાય છે ? :

આનું મૂળ કારણ, દર્શનકારોને પોતાને સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નષ્ટ થયા નથી, તેમજ પદાર્થનું વસ્તુ-તત્ત્વનું પૂરું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ નથી, ને તર્ક અને કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવાના હોય છે; એટલે એમનો બોધ ભ્રમણાવાળો હોય. એમાં નવાઈ નથી. માતાને દીકરા પર અત્યંત રાગ હોય છે, તો તોફાની દીકરા માટે માની લે

છે કે 'મારો દીકરો ડાહ્યો છે.' દુશ્મન પર દ્વેષ હોય છે તો એ બીજાની દૃષ્ટિએ સારો છતાં પોતે એને ખરાબ માની લે છે. તેમજ વસ્તુનું સંપૂર્ણ ભાન ન હોય અને એનું સ્વરૂપ વિચારવા વર્ણવવા જાય, તો સંભવ છે ક્યાંક અસત્ય વિચારાઈ જાય, ને બોલાઈ પણ જાય, વસ્તુના સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના અને જ્ઞાનીનો આધાર રાખ્યા વિના પોતાની આપમતિએ વિચારવામાં ભ્રમ-ભ્રાન્તિરૂપ બોધ થવાનો પૂરો સંભવ, રાગદ્વેષ કે મિથ્યા કલ્પના યથાર્થ બોધ ન કરાવી શકે. એ રાગ આદિ એ અસત્ય ભાષેલામાં કારણ છે.

અરિહંત પ્રભુ વીતરાગ છે, એટલે એમને રાગ નથી, દ્વેષ નથી; તેમજ પોતે સર્વજ્ઞ છે, એમને બધું પ્રત્યક્ષ છે, તેથી એમાં લેશ અજ્ઞાનતા નથી કશી ભ્રાન્તિ નથી, તેથી જ અસત્ય બોલવાનું કોઈ કારણ નથી. એ જોઈને જ ગણધર બનનાર ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમાદિ ૧૧ બ્રાહ્મણો ૧૪ વિદ્યાના પારગામી છતાં અરિહંત મહાવીર પરમાત્માનાં ચરણે ઝૂકી પડ્યા. એમને લાગ્યું કે 'ક્યાં અમારો કૂવાના દેડકા જેટલો બોધ' અને ક્યાં આ સાચા સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાનનો અનંત બોધ ? મહાવીર પ્રભુના સમજાવવાના પ્રયત્નમાં ગૌતમે જોયું કે એક વેદ વાક્યમાં પણ જો પોતાને ભ્રાન્તિ હતી તો પોતાને વિરાટ વિશ્વનાં સાચા બોધની વાત પણ શી ? ભ્રમણાત્મક જ બોધ હોય. હવે જો વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રભુનું શરણું મળે છે તો પછી મિથ્યા મતને શાનું વળગી રહેવાનું હોય ? સમર્થ શાસ્ત્રકાર આચાર્ય ભગવાન હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ એટલે જ કહે છે.

‘પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષો કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥’

અર્થાત્ હું મહાવીર ભગવાનને કેમ વળગી પડ્યો છું ? આ ભગવાન કાંઈ મારા કાકા, મામા નથી થતા. તે એમને પક્ષપાતથી રાગથી વળગ્યો હોઉં; તેમ કપિલ વગેરે દર્શનકારો, સાંખ્યમત, વેદાન્તમત વગેરે મત (દર્શન) ચલાવનારા, - એ કાંઈ મારા દુશ્મન નથી કે એમના પર દ્વેષથી એમને માનવા છોડી દીધા હોય. કિન્તુ કલ્યાણનો રાહ એ છે કે, 'જેમનું દર્શન યુક્તિયુક્ત હોય, એમને જ વળગવું.' વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર મહાવીર ભગવાનનું દર્શન મને બરાબર યુક્તિયુક્ત લાગે છે, લેશ પણ ભ્રાન્તિ વિનાનું લાગે છે. તેથી મેં એમનું શરણું સ્વીકાર્યું છે એ યથાસ્થિત વસ્તુવાહી છે, માટે જ એમના વચનને શિરોમાન્ય કરું છું.

આપણા માટે આ એક આલંબન છે કે અતિ મહાન બુદ્ધિના નિધાન આવા મોટા ધુરંધર વિદ્વાનો ઈંદ્રભૂતિ, ગૌતમ, ભદ્રબાહુસ્વામી, સિદ્ધસેનદિવાકર, જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્રસૂરિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય... યાવત્

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ વગેરેએ જિનવચનને જૈનદર્શનને શિરોમાન્ય કર્યું છે. તે એમણે જ એને સર્વેસર્વા શરણ કરવા યોગ્ય કહ્યું છે, તો પછી આપણે બીજો વિચાર શાનો કરવાનો હોય ? આપણે તો એ વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાનનાં દર્શનને-શાસનને આંખ મીચીને વળગી પડવાનું.

આજે કેટલાંક ગાંડાઓ લવારો કરે છે ‘યોગ દર્શનમાં કેટલીક તાત્ત્વિક વસ્તુઓ છે, જે જૈન દર્શનમાં નથી;’ ‘ક્રિશ્ચિયન મતમાં જે મૈત્રીભાવ અને માનવ દયા છે તે આપણામાં નથી’ ‘બૌદ્ધ દર્શનના ત્રિપિટકમાં જે તત્ત્વદર્શન છે અજોડ છે’... આવી આવી ગાંડી કલ્પનાઓ કરે છે. એમને જૈનદર્શનની વિશાળતા વ્યાપકતા અને સૂક્ષ્મતાનું ભાન નથી. બિચારો જૈનશાસન સાથેના જૈનકુળમાં જન્મ પામી ગયા પછી હારી જાય છે ! જૈન શાસ્ત્રોનો વ્યાપકરૂપે અભ્યાસ કરતા નથી, આધુનિક ઉપરછલકા બોધને આપનારા મિથ્યામતના પુસ્તકો વાંચી વાંચીને ભ્રાન્તિ અભિપ્રાય બાંધી દે છે. પછી છતે દીવે આંખ મીચી અંધારે અથડાય એમાં નવાઈ નથી. તીર્થંકર ભગવાનની વાણી વિભ્રમ-ભ્રાન્તતાથી રહિત હોય છે એટલે એમની વાણીથી બોધ પામનાર વસ્તુનો યથાર્થવેત્તા બને છે.

(૪) વાણી અન્યોત્તરહીન :

તીર્થંકર પ્રભુની વાણીનો એક અતિશય ‘અન્યોત્તરહીનતા’નો હોય છે. એનો અર્થ એ, કે પ્રભુના વચનની સામે કોઈ દૂષણ કાઢવા, વગેરે હોતું નથી. જિનવચન સર્વેસર્વા ટંકશાળી વચન હોય છે. એમાં દોષ શોધવા એ દૂષમાં પોરા શોધવા જેવું છે. જિનવચન પર પ્રશ્ન જ ન થઈ શકે ત્યારે તો ભગવાનના સમવસરણમાં આવનારા કુમતિઓ પાખંડીઓ પ્રભુની સામે કશી કુમતની દલીલ કરી શકતા નથી. ઊલટું ‘હા બરાબર ! હા સરસ ! એમ બોલે. પરંતુ જિનવાણી સાંભળીને જ્યારે નીચે ઉતરે છે ત્યારે અંદર-અંદર વાત કરે છે કે જોઈ કેવી માયા જાળ ? કેવી ઈંદ્રજાળ છે ? માણસો એવું બોલે છે, કે એ આપણી બુદ્ધિમાં એ વખતે તો બરાબર બેસી જાય, પણ તેથી કાંઈ લલચાઈ જવાનું નહિ; કેમકે જગતમાં કુતર્ક ઘણા...’ પાછળથી આવું વાકું બોલનારની મજાલ નથી કે પહેલાં સાંભળતી વખતે પ્રભુનાં વચનની સામોસામ ખંડનનો બોલ બોલી શકે. કેમ કે પ્રભુની વાણી ‘અન્યોત્તર રહિત’ અતિશયવાળી હોય છે. ત્યારે અહીં પ્રશ્ન થાય.

પ્રશ્ન : તો પછી શાસ્ત્રોમાં ગણધરવાદ જેવામાં પ્રશ્ન ઉત્તર તો આવે છે, તો અન્યોત્તર રહિત શી રીતે ?

ઉત્તર : એ જે આવે છે એ શિષ્યને સમજાવવા માટે કે જો આ કથન સામે આવો પ્રશ્ન કોઈ લઈ આવે, તો એનો આ ઉત્તર છે. અથવા એક જ પદાર્થને જુદાં

જુદાં દષ્ટિબિન્દુથી જોવો હોય ત્યારે એમાં એક કરતાં બીજી દષ્ટિએ કેમ વધારે સારું ? એ બતાવવા પૂર્વના દષ્ટિબિન્દુમાં પ્રશ્ન ઉઠાવી એનું નિરાકરણ બીજાથી બતાવાય.

(૫) વાણી અપ્રકીર્ણ અપ્રસૂત :

ભગવાનની વાણીનો આ એક અતિશય, કે વાણીમાં સંબંધ વિનાના પદાર્થનું પ્રતિપાદન જ નહિ. જે બોલાય તે સંબંધવાળા પદાર્થનું જ બોલાય. અર્થાત્ એક વસ્તુનું નિરુપણ ચાલ્યું તો તેના સંબંધિત પદાર્થનું એમાં વર્ણન આવે, પણ જે તે પરચુરણિયા અપ્રસ્તુત પદાર્થની વાત ન આવે, આનો લાભ એ છે કે કશી પરચુરણિયા વસ્તુની વાત જ ન હોય, અને પ્રસ્તુત તત્ત્વ અંગે જ નિરૂપણ ચાલતું હોય, ત્યારે શ્રોતાના મનમાં એની જ પુષ્ટિ થાય.

પ્રશ્ન : પ્રભુ તો ઘણું બધું જાણતા હોય છે; તો પછી એમની વાણીમાં અપ્રસ્તુત વિષય પણ કેમ ન આવે ?

ઉત્તર : બોલવામાં અપ્રસ્તુત વિષય ન આવવાનું કારણ વેપારીનો હિસાબ છે. વેપારીને ઘરાકને માલ પકડાવવો હોય છે તો ઘરાક આગળ માલના જ ગુણ ગાય છે, માલ અંગેની જ વાત કરે છે, બાકી અપ્રસ્તુત વાતો નહિ કરે. તો પછી પ્રભુને ભવ્ય જીવોને તત્ત્વ પકડાવવા છે, માર્ગ પકડાવવો છે, તો ભલેને બીજું ઘણુંય પોતે જાણતા હોય, પરંતુ અપ્રસ્તુત વાત શાની કરે ?

પ્રભુ જેમ ‘પ્રકીર્ણ’ એટલે કે પરચુરણિયું યા આહુંઅવળું બોલનારા નથી હોતા. એમ પ્રસૂત એટલે કે બહુ પ્રસારીને - લંબાવીને પણ બોલનારા નથી હોતા, કેટલાંકોને કુટેવ હોય છે તે નાની નજીવી વાતને પણ લંબાવ્યા કરે. પાંચ મિનિટમાં જે વાત પતે એવી હોય, એને ૧૫-૨૦-૨૫ મિનિટ સુધી લંબાવ્યા કરે. આવા વ્યાખ્યાનથી શ્રોતા કંટાળી જાય. વાણીમાં માલ ઉમદા પરંતુ લાંબો પ્રસારો કરીને કહેવા જતાં એ ઉમદા માલ તરફ પણ શ્રોતાને કંટાળો આવે, અભાવ થાય.

(૬) વાણી અવ્યાઘાતવાળી :

પ્રભુની વાણીમાં આ એક મહાન અતિશય હોય છે કે પૂર્વાપર કથનમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય, ઉત્તર કથન પૂર્વ કથનથી વ્યાહત ન થાય, વ્યાઘાત ન પામે. જેમ વેદશાસ્ત્રમાં પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે, ‘મા હિંસ્યાત સર્વભૂતાનિ’ અર્થાત્ કોઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરવી, પછી એ જ વેદશાસ્ત્રમાં આગળ પણ કહ્યું છે કે, ‘સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો પશુ યજ્ઞ કરે,’ અર્થાત્ બકરાની હિંસાવાળો યજ્ઞ કરે, એમ ન્યાયદર્શન નવદ્રવ્ય બતાવતાં જીવ દ્રવ્યને એકાંતે નિત્ય બતાવે છે. પછી આગળ જઈને એમાં જન્મ-મરણ અને વિવિધ ગતિઓમાં ભ્રમણ બતાવે છે. આ

પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, કેમકે જીવ જો એકાંત નિત્ય છે, તો એમાં કશો ફેરફાર થાય નહિ, તો મરણ શી રીતે થાય ? આવા ફેરફારો તો થાય જ છે, એ જ બતાવ છે, કે જીવ એકાંતે નિત્ય નથી.

પ્રભુ-વચન જેમ પરસ્પર બાધિત નહિ, મિથો અબાધિત હોય, એમ ત્રિકાલાબાધિત હોય છે, કેમ કે પ્રભુને અનંતકાળ તેમજ અનંતકાળના પદાર્થ અને પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ હોય છે. એટલે પહેલાં કહ્યું, ને પછી કહ્યું, એમાં એકબીજાને સંઘર્ષ થવા જેવું વ્યાઘાત થવા જેવું બનતું નથી.

જિનેશ્વર ભગવાનની આવી વાણી છે તેથી જ જિનની વાણીને સંઘરનારા જિનાગમ એકાંતે શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય ને સર્વેસર્વા માન્ય કરવા યોગ્ય છે. જિનવાણીના આ અવ્યાઘાત અવિસંવાદી ગુણના હિસાબે મહાતાર્કિક શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર મહારાજ આદિ ધુરંધર વિદ્વાનો જૈન ધર્મને વળગી પડેલા.

(૭) સ્વશ્લાઘા-પરનિંદા રહિત :

પ્રભુની વાણીમાં આ એક અતિશય છે, મહાન વિશેષતા છે, કે એમાં પોતાની પ્રશંસા યા પરની નિંદાનો અક્ષર ન મળે. આને અતિશય કહેવાનું કારણ એ છે કે સારા વક્તામાં હું પદ આવી જવા સંભવ રહે છે, ને તેથી પોતે જ પોતાની પ્રશંસા સીધી યા આડકતરી રીતે કરવા પ્રેરાય છે, દા.ત. કોઈ પૂછે,

પ્રશ્ન : આ તમે આટલું બધું કહો છો તો સાહેબ ! આટલી નાની ઉંમરમાં ગુરુએ સારું ભણાવ્યા !

આમ કોઈ પૂછે તો કહેશે.

ઉત્તર : એ તો એવું છે ને કે ભણવાની મહેનત કરવી પડે મહેનત કરીએ તો સારું કેમ ન આવડે ? આ બોલવામાં શું છૂપાયું છે ? કહો, અભિમાન કે ‘મેં સારી ભણતરની મહેનત કરી;’ અને એથી આડકતરી રીતે જાતની બડાઈ ગાવાની જાતની પ્રશંસા કરવાની કે આવી મહેનત કરનાર હું કેવો સારો !

આમ આપણી જાતનાં પ્રભુની અપેક્ષાએ ગુણના કશા ઠેકાણાં નથી છતાં આપવડાઈ ગાવાનું મન થઈ જાય ત્યારે પ્રભુમાં લાયકાત કેટલી બધી ઊંચી ! તેમજ ગુણો કેવા અનંતા ! છતાં પ્રભુને આ કશું મન જ નહિ. આપણે જો આવા ઉદંડ મન પર કાબૂ મૂકવો હોય, તો જિનેશ્વર ભગવાનનું મહાન આલંબન છે. એમના પર આપણને એમ થાય કે, ‘ધન્ય પ્રભુ ! ધન્ય, કે હું આપને પામ્યો; જે આપનામાં અનંતા સદ્ગુણો છે, અનંતા સુકૃતો છે. છતાં આપ આપના મુખે કદી આપની પોતાની પ્રશંસા કરતા નથી, આપની વડાઈ કદાપિ ગાતા નથી ! ને મને આપવડાઈ ગાતાં શરમ નથી ?’

પ્રશ્ન : તો આપણને કેમ જાતપ્રશંસા કરવાનું મન થાય છે !

ઉત્તર : કારણ એ છે કે આપણે વિચારતા નથી કે ‘જાતની પ્રશંસા કરીને આપણને મળે છે કેટલું ?’ ચાર માણસમાં એથી સારા દેખાયા અને પછી એ લોકોએ કદાચ બીજા આગળ આપણી પ્રશંસા કરી, આટલો જ લાભ ને ? શું આ બહુ મોટો લાભ છે ? ના, તો પછી એવા અલ્પ લાભ ખાતર આપણે આપણા દિલમાંથી ગંભીરતા ગુણને બહાર ધકેલી દેવાનો ? પ્રભુ આગળ આપણે તો કશી જ વિસાતમાં નથી, ‘એવા અતિ મોટા પ્રભુ પણ જો પોતાની પ્રશંસા ગાતા નથી, તો હું કોણ માત્ર ?’ આપણે તો પ્રભુના સાચા વારસદાર થવાનું છે, એમના ગુણો-સુકૃતો-સદાચારોનો આપણામાં યત્કિંચિત્ પણ વારસો ઉતારવાનો છે.

જોવા જઈએ તો સમજાય એવું છે કે ‘આપણી પાસે ગુણો કેટલા ?’ સુકૃતો કેટલા ? સાધનાઓ કેવી ? પરોપકાર કેટલા ? દોષો કેટલા ? આપણા ગુણ દુષ્ટ્યો કેટલા ? એમાંય ખાસ કરીને માનસિક અશુભ વિચારો કેટલા ? આ વિચારીએ તો આપણી દુર્દશા મોટી દેખાય.

આવી આપણી મહાદુર્દશા હોય છતે આપણે ક્યા મોઢે આપણી બડાઈ હાંકીએ ? કઈ સમજે જાત-પ્રશંસા કરીએ ? ભગવાનની વાણીમાં જેમ સ્વપ્રશંસા નથી આવતી, તેમ પરનિંદા પણ નથી આવતી. અલબત્ત ભગવાનની ને ભગવાનના શાસનની વિરુદ્ધ બોલનારાને ભગવાન જાણે છે, છતાં એની નિંદા કરવાની વાત નહિ. પૂછો,—

પ્રશ્ન : તો શું ભગવાન એવા વિરોધીનું કશું ખંડન કરે નહિ ? જો કરે તો એ નિંદા ન થઈ ?

ઉત્તર : સવાલ મહત્વનો છે; પરંતુ અહીં સમજવા જેવું છે કે વિરોધીના કુમતનું ખંડન એ મિથ્યાત્વનું ખંડન છે. મિથ્યાત્વના ખંડન વિના સમ્યક્ત્વનું ખંડન થાય નહિ. મિથ્યામાર્ગનો મોહ છૂટે, તોજ સમ્યગમાર્ગનો રાગ થાય; અને એ કુમાર્ગનો મોહ છોડાવવા એની ખરાબીઓ બતાવવી જોઈએ. ત્યારે કુમાર્ગનો મોહ છોડાવવા એની ખરાબી બતાવવી એ કાંઈ અજુગતું નથી. દૂધપાકમાં ઝેર પડ્યું હોય અને કોઈ એ દૂધપાક ખાવા તૈયાર થતો હોય, તો એને બચાવી લેવા એની ખરાબી બતાવવી જ પડે. એ બતાવાય એ કાંઈ અજુગતું નથી; કેમ કે એ જો ન બતાવાય, તો પેલો એ ઝેરવાળો દૂધપાક ખાઈને મરે ને એને એમ મરતો જોઈ રહેવું એ દયા નહિ, કૂરતા છે. પૂછો,—

પ્રશ્ન : કુમત સાથે કુમતવાળાનું ખંડન કરવામાં તો નિંદા થઈ જ ને ?

ઉત્તર : કુમતવાળાની વૈયક્તિક કશી નિંદા કરવાની હોતી નથી; નિંદા કરાય

નહિ, માત્ર ઓળખ કરાવાય કે આ ભાઈ સારા ભવી જીવ છે. પરંતુ જે આ મત સ્થાપે છે એ કુમત છે, જૂઠો મત છે. એ માનવા જેવો નથી.

શું વીરે ગોશાળાની નિંદા કરી ? :

મહાવીર ભગવાનને એકવાર ગૌતમસ્વામીએ બહારથી આવીને પૂછ્યું, ‘ભગવંત ! આજ શ્રાવસ્તિમાં બે જિન છે, એમ બોલાય છે, તે શું સાચું છે ?’

ભગવાને કહ્યું, ‘ના, સાચું નથી; કેમ કે બીજા જિન તરીકે ઓળખનાર ગોશાલક એકવાર જાતે ને જાતે અમારા શિષ્ય તરીકે બની બેઠેલો; મુનિઓ પાસેથી કાંઈક નિમિત્તશાસ્ત્ર ભણેલો; તે હવે એના આધારે લોકોને નિમિત્તોથી ભવિષ્ય કહી કહી ભરમાવે છે કે ‘હું સર્વજ્ઞ છું’; પરંતુ વાસ્તવમાં એ સર્વજ્ઞ નથી.’

આમ પ્રભુએ ખુલાસો કર્યો એ શું ગોશાલકની નિંદા કરી ? ના, ભદ્રલોક ગોશાલકના અસત્ નિયતિ માર્ગમાં દોરાઈ જતા હતા, તે પ્રભુએ લોકોને ગોશાલકની એને એના કુમતની સાચી ઓળખ આપી બચાવી લીધા; નહિતર કુમત-કુગુરુમાં જીવનભર ફસાયા રહેવામાં લોકો બિચારા દુર્ગતિઓમાં રખડતા થઈ જતે માટે ત્યાં એવો વિચાર ન કરાય કે ‘કુમતીના કુમતનો પ્રચાર બંધ કરવા માટે લોકોને’ જો એનો ઘટસ્ફોટ કરીએ કે ‘આ કુમત આવી રીતે ખોટો છે, ને એને વળગી રહેવામાં સોના જેવો માનવભવ માટી થઈ જાય ! તો એમાં તો નિંદા થાય’. — આવો વિચાર ન કરાય; કેમ કે જો કુમત ફેલાયો ન અટકાવવામાં આવે, તો એ કુમત ફેલાઈ ફેલાઈને કેટલાય બિચારા મહાન પુણ્યોદયે ઉત્તમ માનવભવે આવેલા મનુષ્યોને ઊંધે રવાડે ચડાવી પાછા હલકી યોનિયોમાં દુર્ગતિના હલકા ભવોમાં ભટકતા કરી દેનારો બને ! નિંદા તો એને કહેવાય કે જ્યાં સામામાં ખરેખર કોઈ અસત્ આચાર છે. છતાં બીજા આગળ એનું પ્રકાશન કરાય; એને ગાયા કરાય, તો એ નિંદા છે; એ ત્યાજ્ય છે. નિંદા તો રસ્તે જનાર એક સામાન્ય માણસની પણ ન કરાય, તો ધર્મમાં આગળ વધેલાની નિંદા કેમ કરાય ? જો એ ન કરાય, તો મહાન તપસ્વી, શાસ્ત્રજ્ઞાની યા પ્રભાવક મહામુનિની કે પંન્યાસ, ઉપાધ્યાય કે આચાર્યની નિંદા તો કરાય જ કેમ ?

ભગવાન અનંતજ્ઞાની છે, પરમદયાળુ છે. ત્યારે જગતના જીવો બિચારા પાપમાં પડેલા છે, મિથ્યાત્વમાં ફસાયેલા છે. આવા જગતના પાપી જીવો મિથ્યાત્વી જીવો દયાપાત્ર છે, એમને બચાવી લેવા ભગવાને ગોશાલકની ઓળખ કરાવી. બાકી તો સામાન્યથી જીવો કર્મવશ છે, મોહવશ છે એટલે ભૂલ કરી નાખે. એ દયાપાત્ર છે, એમની નિંદા શી કરવી ?

લલિતવિસ્તાર શાસ્ત્રમાં કહ્યું, - ધર્મનો અર્થી કોણ ? ધર્મને યોગ્ય કોણ ?

તો કે જેને ધર્મ પર બહુમાન હોય એ. બહુમાન શી રીતે ઓળખાય ? તો એ માટેનાં લક્ષણ બતાવતાં એક લક્ષણ આ બતાવ્યું કે ધર્મ પર બહુમાનવાળો તે છે, કે જે ધર્મહીનનો તિરસ્કાર ન કરે, ધર્મહીનની નિંદા ન કરે, પરંતુ એની ભાવદયા ચિંતવે એનું કારણ, એને એક જ વિચાર હોય કે,

“આ બિચારો જીવ કર્મથી ભારે પીડિત છે; એટલે તો ધર્મથી આઘો ને આઘો રહે છે; ઊલટું, ધર્મના વિરોધમાં પડે છે ! આવા કર્મથી પીડાતા બિચારા મરી રહ્યા છે. આ કર્મથી પીડાતાનું શું ઘસાતું બોલવું ? હોસ્પિટલમાં મહારોગથી પીડાતાની તો લોક દયા ખાય છે. ત્યાં કોણ એની હલકાઈ ગાય છે ?” એમ મનમાં કોઈનું હલકું આવે ત્યાં તરત આ વિચારવું કે “આ જીવો બિચારા કર્મથી પીડાઈ રહ્યા છે, તેથી તો એમનામાં આ આ હલકાઈઓ છે. તેથી તો હવે એમને સુધારવા એમની પર દયા કરવી; યા જો એ અસાધ્ય દરદી જેવા છે, તો એમની ઉપેક્ષા કરવી, એને ચોથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનાના વિષય બનાવવા.”

મૈત્રી આદિ અર્થાત્ મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા-માધ્યસ્થ્ય (યાને ઉપેક્ષા) આ ચાર ભાવનામાં ચોથી ‘ઉપેક્ષા’ ભાવના છે. આ ચાર ભાવના કોના અંગે કરવી ? તો તત્ત્વાર્થ સૂત્રકાર કહે છે, -

ધર્મના પાયામાં મૈત્રી આદિ ૪ ભાવ :

‘સત્ત્વગુણાધિક ક્લિષ્ટયામાનાવિનીતેષુ’ ।

અર્થાત્ (૧) સમસ્ત જીવ (૨) અધિકગુણી (૩) પીડાતા અને (૪) ઉદ્ધત જીવો અંગે કરવી. એવા જીવો પર ક્રમશઃ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા, અને માધ્યસ્થ્ય રાખવું. તાત્પર્ય, -

(૧) મૈત્રી એટલે મિત્રતાનો ભાવ અર્થાત્ સ્નેહ વાત્સલ્ય. એ કોના પ્રત્યે રાખવું ? તો કે જીવમાત્ર પ્રત્યે. અર્થાત્ સર્વ જીવો પ્રત્યે વાત્સલ્ય હેત રાખવું, પછી ભલે આપણી પ્રત્યે એ દુશ્મનાવટ પણ રાખતા હોય, પણ આપણા હૈયામાં, એક માતા પુત્ર પર જેવું હેત ધરે, એવું હેત હોય, પ્રેમ વાત્સલ્ય હોય, આ ઉચ્ચ જનમમાંથી ઉચ્ચ શું કમાઈ જવું છે ? આ જ, જીવો પર પ્રેમ અને વાત્સલ્ય. આ ઉચ્ચ જનમમાં જીવન ઉચ્ચ જીવવું જોઈએ. ‘ઉચ્ચ’ કોને કહેવાય ? તો કે જીવમાત્ર પર પ્રેમ હેત અને વાત્સલ્યભર્યું જીવન એ ઉચ્ચ જીવન. આવા જીવનમાં કોઈ જીવની ય નિંદા હોય ?

પ્રભુને સમસ્ત જીવો પર પરમ મૈત્રી ભાવ હોય, પછી પ્રભુને કોઈનીય નિંદા મનમાં ય શાની સ્ફુરે ?

નિંદા કેમ સ્ફુરે છે ? કોઈનું ઘસાતું બોલવાનું મનમાં કેમ આવે છે ? કહો, એના પર હેત નહિ. પણ કશીક ઈર્ષ્યા-અસહિષ્ણુતા આવે છે, એટલે એનું ઘસાતું બોલવાનું મનમાં સ્ફુરે છે, ને પછી વાણીથી બોલાય છે. હવે જો ત્યાં અપરંપાર હેત હોય તો એના પર ઈર્ષ્યાદિ ન હોય, એટલે એની નિંદા એનું ઘસાતું બોલવાનું શાનું થાય ? ઊલટું દીકરાનું કોઈ ઘસાતું બોલે, તો માતા એનો પ્રતિકાર કરવા જાય છે.

આ મૈત્રીભાવની વાત થઈ.

(૨) બીજો પ્રમોદભાવ, તે ગુણાધિક પ્રત્યે :

આપણા કરતાં કોઈ અધિક ગુણવાન છે, તો એમના એ અધિક ગુણ પ્રત્યે આપણને આનંદ જોઈએ; પરંતુ દ્વેષ-ઈર્ષ્યા-અસૂયા નહિ આ પ્રમોદભાવ અઘરો છે. ખૂબી એ છે કે -

પોતે ગુણિયલ થવું સહેલું છે, પરંતુ ગુણાનુરાગી થવું કઠિન છે,

કેમ કે જીવને અનંત અનંત કાળની કુટેવ મુજબ બીજાનું સારું સહન થતું નથી. પોતાને પોતાના ગુણ ગમે છે, પણ બીજાના ગુણ ગમતા નથી. એમ બીજાનું સુખ પણ સહન થતું નથી. પોતે પાંચ હજાર કમાયો એ ગમ્યું, પણ સાંભળ્યું કે બીજો સાત હજાર કમાયો, તો ઈર્ષ્યા થાય છે, બળાપો થાય છે કે ‘હાય ! એ ક્યાં સાત હજાર કમાયો ?’

કેમ ઈર્ષ્યા ? પ્રમોદભાવ અને પ્રમોદ ભાવનાની ખામી છે. પછી ઈર્ષ્યાનો માર્યો એની નિંદા કરે છે. ધ્યાન પર લેવા જેવું છે કે ‘આપણે ક્યાં ભૂલીએ છીએ ? અને તે પણ કેટલે સુધી ભૂલીએ છીએ ?’ ભલું હોય તો જેના પર ઈર્ષ્યા થઈ, એનું કાટલું નીકળી જાય તો એના પર પણ આપણને કલેજે ઠંડક થાય ! હૈયાની કેટલી બધી નિહુરતા કે બીજાનાં જાલિમ દુઃખ પર હૈયું ઠંડક અનુભવે ?

ભગવાનની વાણીમાં કોઈની નિંદા નથી આવતી એનું એક કારણ આ, કે ભગવાનને કોઈના ઉપર ઈર્ષ્યાભાવ નથી. આપણે પણ આ સ્થિતિ લાવવી હોય તો પ્રમોદભાવ ખૂબ ખીલવવો જરૂરી છે. એ માટે આ વિચારણા ઉપયોગી છે, કે - (૧) સામામાં જો અધિક ગુણ છે, ધર્મ છે, તો એ એના ક્ષયોપશમના પ્રભાવે છે, એના સત્પુરુષાર્થના હિસાબે છે. એમાં મારે ઈર્ષ્યા કરવાનું શું કારણ ? અને (૨) જો સામા પાસે સુખ વધારે છે, તો એ એના પુણ્યના ઉદયના લીધે છે. એમાં મારી ઈર્ષ્યા શી કામ લાગવાની ? ઈર્ષ્યા કરું એટલે કે એનું સુખ હું સહન ન કરું; ને મનમાં ને મનમાં એના પર બળું, તો ય નિર્ધારિત પુણ્યના ઉદય એને સુખ આપ્યે જ જવાના છે. ત્યાં નિષ્ફળ જનારી અને મને પાપના થોક બંધાવનારી તથા ઈર્ષ્યાદોષના કુસંસ્કારના પોટલાં ઊભા કરનારી ઈર્ષ્યા કરવી એ શું મૂર્ખાઈ નથી ?

(૩) કરુણા ભાવના :

પ્રભુને નિંદા ન હોવાનું આ એક કારણ, કે પોતે જીવો પર નીતરતી કરુણાવાળા હતા. માણસ ઈર્ષ્યા કરે છે તે સામાની કશી હલકાઈ શોધીને. પરંતુ અહીં જો પ્રભુને જીવો પર કરુણાભાવ છે, તો તેથી જીવોની હલકાઈ શાની શોધે ? અને ખરી ખૂબી તો એ છે કે પ્રભુને એકેક જીવમાં હલકાઈઓ પારાવાર દેખાય છે, પણ એ ગાવાલાયક દેખાતી નથી; કેમ કે જીવોની એ હલકાઈઓમાં એના બિચારા પર કર્મસત્તાની જોહુકમી દેખાય છે. ત્યારે સહેજે કોઈ માણસ બીજાને દબાવતો-દબડાવતો હોય, તો આપણને એ બીજા માણસ માટે હમદર્દી થઈ આવે છે. એમ અહીં જીવોને કુટિલ કર્મસત્તા દબાવે-સતાવે છે, તે દેખીને પ્રભુને જીવો માટે હમદર્દી જ થાય ને ? આમ કરુણાવશ પ્રભુ નિંદા કરતા નથી.

(૪) ઉપેક્ષા ભાવના :

ત્યારે જે જીવો અવિનીત-ઉદ્ધત-ઉદંડ છે, એ અસાધ્ય કોટિના છે. એમના દોષ કોઈ સુધારી શકે નહિ, તેથી એમને સુધારવાની દયા કરવા જેવું એ મગશેલિયા પાષાણને ભિજાવી પોચો કરવા જેવો નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે. એટલે,

એવા અસાધ્ય જીવો કરુણાપાત્ર નહિ, પણ ઉપેક્ષાપાત્ર છે.

એટલા જ માટે જો આપણે બીજાના દોષ સુધારવાની દયા નથી કરી શકતા, તો આપણા માટે એ નિંદા નહિ. નિંદા કરવા યોગ્ય નહિ. પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે, ઉપેક્ષણીય છે. તો જ આપણા ચિત્તની સમાધિ રહે. નહિતર દુનિયા તો દોષોથી ભરેલી છે, તો કેટલાના દોષ ગાયા કરશું ? ને ગાઈએ તો નહિ, પણ મનમાં ય જો લાવ્યા કરીએ, તો તો આપણી આખી જિંદગી બીજાના દોષો જ મનમાં લાવ્યા કરવાનું રહે ! કેમ કે જગતના જીવોમાં દોષો ઘણા ઘણા; તે એ ચિંતવવામાંથી આપણે ઊંચા જ ન આવીએ ! ત્યારે,

બીજાના દોષ ચિંતવ્યા કરવામાંથી આપણને મળે શું ? ને આપણું વળે શું ?

વળે કાંઈ નહિ, અર્થાત્ આપણે બીજાના દોષ ચિંતવ્યા કરવાથી કાંઈ એ સુધરે નહિ; તેમજ આપણને કાંઈ સારું મળે નહિ.

પરદોષચિંતનથી આપણને માત્ર ચિત્તની અસમાધિ, ચિત્તના સંતાપ મળે.

માટે શાસ્ત્રે કહ્યું **“પરચિંતા અધમાધમા”** બીજાના દોષ ચિંતવ્યા કરવામાં અને એથી જાતે બળ્યા કરવામાં આપણે સારું ચિંતવવાનું ગુમાવીએ. (૧) પૂર્વના ને વર્તમાનનાં મહાન આત્માઓના સદ્ગુણોને સુકૃતોની અનુમોદના કરવાનું ક્યાં ઓછું છે ? (૨) પરમાત્માનું ચિંતન કરવાનું ક્યાં ઓછું છે ? (૩) તત્ત્વોનું ચિંતન પણ ક્યાં ઓછું છે ? (૪) આપણા ય દોષ કેમ ટળે એનો ઉપાયો ચિંતવવાનું ક્યાં

ઓછું છે ? (પ) તીર્થો મંદિરો યાદ કરવાના ક્યાં ઓછા છે ?....

તે આ બધું સારું ચિંતવવાનું મૂકીને ફોગટ બીજાના દોષો વિચારવામાં અતિ અમૂલ્ય સેંકડો હજારો માનવક્ષણો કાં બરબાદ કરીએ ?

એ તો કદાચ પરદોષ મન પર આવી ગયો તો તરત ત્યાં ઉપેક્ષાભાવ જ લગાડીએ. મન એના પરથી એકદમ જ ઉઠાડી સારા ચિંતનમાં લગાડી દઈએ. પછી પરદોષની ચિંતવના ય નહિ, ને એની બહાર નિંદા ય નહિ કરવાની.

ભગવાનને અસાધ્ય-અવિનીત જીવો પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ છે, તેથી એની નિંદા નથી કરતા. આમ ભગવાનની વાણીમાં પરનિંદા ય નથી આવતી, ને સ્વશ્લાઘા પણ નથી આવતી.

(૮) જિનવાણી અમર્મવેધી :

પ્રભુની દિવ્યવાણીનો વળી આ એક અતિશય હોય છે કે એ જીવોના મર્મ યાને ગુપ્ત રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન નથી કરતા. નહિતર પ્રભુને પોતાના અનંતજ્ઞાનમાં જીવોના ગુપ્ત રહસ્ય જાણવામાં શું બાકી રહે ! છતાં શું પ્રભુ એ બહાર પ્રકાશે ? ના, જરાય નહિ. કેમ નહિ ? એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે જો કોઈ જીવને એમ દેખાયું કે ‘આ મારું ગુપ્ત રહસ્ય ખુલ્લું થયું,’ તો એના હૃદયને ભારે આઘાત લાગે જગતદયાળુ પ્રભુ એવું શાને કરે ?

આપણે આ બહુ જ સાચવવાનું છે કે કોઈની ગુપ્તવાત, ગુપ્તદોષ ગુપ્તસંદેશો બહાર ન કહીએ; કેમ કે એ કહેવામાં આપણા દિલમાં ગંભીરતા ન રહે, ક્ષુદ્રતા આવે, તુચ્છતા આવે, અને સામાને આઘાત લાગતાં કદાચ કોઈકવાર મોત પણ થઈ જાય.

વિજયની ગંભીરતા :

‘શ્રી ધર્મરત્ન પ્રકરણ’ શાસ્ત્રમાં વિજય નામના યુવકનું દષ્ટાંત મૂક્યું છે, એમાં આવે છે કે વિજય આમ તો બહુ ગંભીર છે, ગંભીર તે એવો કે લગ્ન પછી પહેલીવાર વહુને બીજે ગામ તેડવા માટે ગયો, ત્યારે એ પરણેલો છોકરીએ નાદાનિયત, કેવી કરી કે એને તત્કાલ સાસરે નહિ જવું હોય તે પતિ સાથે ઘરેથી તો નીકળી, પણ ગામ બહાર આવીને આગળ વધતાં પતિને કહે ‘પાણી મળે ?’ પતિ બિચારો કૂવો જોવા ગયો, તે એ અક્કલ વિનાનીએ બિલાડીના પગલે પાછળ જઈ કૂવાની ઊંડાઈ જોવા ગયેલા પતિને કૂવામાં ધકેલી દીધો ! પતિ પુણ્યશાળી, તે કૂવો બહુ ઊંડો નહિ ને પોતે પડ્યો તે પણ ઊભો ને ઊભો જ પડ્યો, તેથી કશું લાગ્યું કર્યું નહિ. પોતે સમજી તો ગયો કે ‘એને આવવું નહોતું’, ને હું એને ખોટું લઈ ચાલ્યો, તેથી આમ થયું, ખેર ! બિચારી કર્મવશ !... કેવી એની કરુણાદષ્ટિ.

વિજયે ઘરે આવી કહ્યું, ‘શુકન સારા ન થયા એટલે એને એના બાપને ત્યાં પાછી મોકલી દીધી.’ કેવીક સરસ ગંભીરતા ! તેમજ પત્ની પર કેવોક કરુણાનો વિચાર કે ‘બિચારી !..., હોય..., કર્મવશ છે !’ જીવન જીવવાની આ વિશેષતા છે, કે શક્ય હોય ત્યાં પરકરુણા વિચારો, ને ગંભીરતા દાખવો.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૩૫, અંક-૨૪, તા. ૨૮-૨-૧૯૮૭

જનમ આપણને ઊંચો મળ્યો તો જીવન ઊંચું કેમ જવાય, એ જ જોવાનું છે.

ગંભીરતાનું જીવન જીવીએ એમાં શું બહુ ગુમાવવું પડે ? કદાચ કોઈ આપણને નમાલા કહે, સ્ટફ (Stuff) વિનાના કહે, તેથી લાગે કે આપણે હલકા પડ્યા; પરંતુ બીજા બાજુએ જુઓ કે આત્મિક દૃષ્ટિએ આપણને કેટલો બધો મહાન લાભ થયો ? આત્મામાં આ ગંભીરતા અને કરુણાદૃષ્ટિના સુસંસ્કાર પડે એ ભવાંતરની મહાન મૂડી થાય.

જરૂર પડ્યે પરભવ માટે મનુષ્યજન્મ અને જૈનધર્મ મળવાનું રિઝર્વેશન થાય, પૂછો -

પ્રશ્ન : એ કેવી રીતે કે આ ગંભીરતા અને કરુણાદૃષ્ટિ પર ભવાંતર માટે મનુષ્યજન્મ અને જૈનધર્મનું રિઝર્વેશન થાય ? અર્થાત્ ભવાંતરે મનુષ્યભવ અને જૈનધર્મ અવશ્ય મળે ?

ઉત્તર : આનો એક રમૂજ દાખલો જુઓ, - મુંબઈ માધવબાગમાં એક જૈનેતર વિદ્વાન પંડિત ભાષણ આપવા આવ્યા. એ ભાષણમાં કહે,

“જુઓ, મહાનુભાવો ! જીવનમાં આગળ વધવું હોય, પ્રભુ સાથે મિલન કરવું હોય તો સ્વયં જ્ઞાન ભણો, અને ભણીને બીજાને ભણાવો, જ્ઞાનદાન કરો; ને એ ય ન બને, તો ય બીજાને જ્ઞાન ભણવાની સગવડ કરી આપો; કેમ કે જ્ઞાનદાન એ મહાન સુકૃત છે.

આ જ્ઞાનદાનનો પ્રભાવ એવો અદ્ભુત છે કે અહીંથી મર્યા પછી તમને અવશ્ય મનુષ્ય-જન્મ મળે.

બીજા દાન કરો એમાં આ ગેરંટી નહિ કે પછી અવશ્ય મનુષ્ય જન્મ મળે. પૂછો, - **પ્રશ્ન :** જ્ઞાનદાનમાં ગેરંટી, ને બીજા દાનમાં નહિ એ ફરક શાથી ?

ઉત્તર : ફરક એટલા માટે કે સામાન્ય રીતે નિયમ આ કે તમે જેનું દાન કરો, એ તમને મળે... દા.ત. દયાનું દાન કરો, તો તમને બીજાઓ તરફથી પરભવે દયા મળે. અન્નનું દાન કરો, પરભવે અન્ન મળે, પરંતુ તે બધું પશુના અવતારમાં

પણ મળે. જ્યારે,

જ્ઞાન-દાન એવી વસ્તુ છે કે એના બદલામાં જ્ઞાન મળે તે મનુષ્ય અવતારે જ મળે.

‘જે આપો તે પામો.’ એ ન્યાયે જ્ઞાન આપો તો જ્ઞાન પામો, પરંતુ જ્ઞાન પામવાનું જનાવરના અવતારે ન થાય. દેખાય છે ને કે ગમે તેવા જ્ઞાની શિક્ષક પણ ઘોડા-ગધેડાને શું ભણાવી શકે ? એટલે જ્ઞાન પામવા માટે તો મનુષ્યભવ જ જોઈએ; અને તે તમે જો અહીં બીજાને જ્ઞાનનું દાન કર્યું હોય તો તમારે પરભવે બદલામાં જ્ઞાન પામવાનું નક્કી થઈ ગયું; ને તે પામવા માટે તમને સાથે સાથે મનુષ્યભવ પણ પામવાનું નિશ્ચિત થઈ જાય.” પંડિતે આ દલીલ લગાવી.

કહો, કેવી સીધી ગળે ઉતરી જાય એવી દલીલ ? કે

‘તમે અહીં જ્ઞાનનું દાન કરો, તો એના પર તમારે પરભવે જ્ઞાન પામવા માટે મનુષ્યભવનું રિઝર્વેશન થઈ જાય.’

એવી અહીં આ વાત છે કે તમે જો અહીં ગંભીરતા અને કરુણા વિકસાવો, તો પરભવે એ બે ગુણ મળવા માટે તમને ભેગો ભેગો મનુષ્યભવ મળે;

કેમ કે એ બે ગુણો મનુષ્યપણે જ સારા મળે અને સારા અમલમાં ઉતારી શકાય.

પ્રશ્ન : એ તો ઠીક, પણ જૈનધર્મ કેમ અવશ્ય મળે ?

ઉત્તર : જૈનધર્મ અવશ્ય મળવાનું એ રીત બને કે ગંભીરતા અને કરુણાદષ્ટિ રાખવાની તે એમ યાદ કરીને રાખવાની કે મારા પ્રભુએ મારા જૈનધર્મે આવા અવસરે ગંભીરતા અને કરુણાદષ્ટિ રાખવાની કહી છે; માટે હું એ જ રાખું.’ આમ વારે વારે જિન અને જૈનધર્મને આગળ કરાય તેથી ભવાંતરે એ અવશ્ય મળે,

પેલો વિજય કૂવામાં ધકેલનારી પત્ની પર કરુણા વહેવડાવે છે, અને એ પત્નીની આ ઉદ્ધતાઈ કોઈને નહિ કહેવાની ગંભીરતા રાખે છે !

આ ગંભીરતા ય ક્યાં સુધીની ? કે પછી વખત જતાં કુટુંબનો વહુને તેડવા જવાનો બહુ આગ્રહ થયો, તો વિજય મનમાં ગાંઠ ન રાખતાં મોટું દિલ રાખી ફરીથી સાસરે ગયો ! ત્યાં એ પત્ની એને જોતાં આભી બની ગઈ ! કે હે આ જીવતા રહી ગયા છે. ગભરાણી પણ ખરી કે ‘આ કદાચ મારું ભયંકર સાહસ ધરમાં કહી દેશે ! તો તો પછી મારી ફજેતી ! મને બધા તરફથી કેવાં ટોણાં મેણાં મળવાનાં ! પરંતુ એની આ ગભરામણ ખોટી પડી; કેમ કે વિજયે પત્નીને ય લેશ પણ એવો ભાવ ન દેખાડ્યો કે ‘તેં તો મને કૂવામાં ધકેલ્યો હતો, પણ મારા સારા નસીબે હું બચી ગયો.’ ના, આવો કશો ભાવ પત્નીને ય ન દેખાડ્યો, તો પછી

ધરમાં તો કોઈને એ પ્રસંગ કહેવાની વાતે ય શી ? પતિની આ મહાગંભીરતા જોઈને પત્ની એના તરફ અત્યંત આવર્જિત થઈ ગઈ ! થઈ જ જાય ને ? શું માણસના જીવનમાં આ શક્ય છે કે “પોતાની જ પત્ની પોતાને કૂવામાં ધકેલવાનું મહાદુષ્ટ કૃત્ય કરે, તો પણ સગી માતાને ય આ પ્રસંગ નહિ કહેવાનો; તેમજ સાસરિયાને પણ કશું કહેવાનું નહિ ?” શું આ શક્ય લાગે છે ? ના; પણ હવે શક્ય નથી એમ બોલાય એવું નથી; કેમ કે વિજયના જીવનમાં જ આ શક્ય બન્યાનું હવે જાણવા મળી ગયું છે એટલે બીજા ત્રીજા બહાનાં કાઢી આવા ગંભીરતા જેવા મનોરમ ગુણોને જીવનમાં સક્રિય બનાવવામાંથી ભાગેડું નથી બનવાનું. ગુણોને સક્રિય કરવાના જ છે. વિજય અહીં સુધી પર-મર્મ-ગોપક બની રહ્યો. એથી એના પર પત્નીનો પ્રેમ-રાગ-વિશ્વાસ તો એટલો બધો વધી ગયો કે પૂછવાની વાત નહિ ! એ પતિને દેવ જેવા માને છે.

વિજયે પત્નીનો મર્મ ઉઘાડો ન કર્યો, અને ગુમ જ રાખ્યો, એમાં એની શી ખોટ પડી ? કે શું સારું કમાવાનું રહી ગયું ? ઊલટું, એમ કહો કે જેની સાથે જીવનભરના સંબંધ નભાવવાના છે એવી પત્નીનો અથાગ પ્રેમ ને વિશ્વાસ મળ્યા.

વાત આ છે, જેમ આપણું પોતાનું અંગત ગુમ આપણે બહાર કહી નાખવાની આતુરતા નથી રાખતા, એમ બીજાનું પણ ગુમ બહાર કહી નાખવાની આતુરતા ય નહિ રાખવી. તોજ ગંભીર બની રહેવાય. પ્રભુ એવા પરમ ગંભીર છે કે પોતે ચોક્કસ જાણતા છતાં બીજાનાં મર્મ બીજાની ગુમ બાબત વાણીમાં લાવતા નથી. એમની વાણી અ-મર્મવેધી હોય છે.

હવે આ ગંભીરતા ગુણ કેટલો બધો નાજુક ગુણ છે કે સહેજ ગફલતમાં પડો અને હોશિયારી બતાવવા જાઓ તો આ ગંભીરતાને ટક્કર લાગી જાય, અને ગંભીરતા ચૂકી બીજાનું મર્મ સહેજ બોલવા જાઓ તો એનો એવો ભયંકર અનર્થ ઊભો થઈ જાય કે પછી પસ્તાવાનો પાર ન રહે; અને દિલમાં જિંદગીનું શલ્ય ઊભું થઈ જાય.

ગંભીરતા કેમ ચૂકાય છે ? :

અહીં વિજયને આવું બની આવે છે. એને સંસાર ચલાવતાં એક પુત્ર થયો છે. એમાં એક વારનો પ્રસંગ છે, વિજય એના પુત્રની સાથે જમવા બેઠો છે, અને પત્ની પ્રેમથી આગ્રહ કરીને જમાડી રહી છે. એમાં કોઈક વસ્તુ માટે ખૂબ આગ્રહ કરે છે કે ‘લો,’ આ લેવું પડશે,’ ત્યારે વિજયને એનું કૂવામાં ધકેલી દેવાનું સાહસ સ્મરણમાં આવી જાય છે. એના મનને થાય છે કે ‘અહો ! આ બાઈએ એકવાર પૂર્વે કેવો મને કૂવામાં ધકેલી દીધેલો ? અને આ અત્યારે એનો કેવો પારાવાર

પ્રેમ ? સંસાર કેવો વિચિત્ર છે કે એકવાર તો પ્રેમ ભુલાવી ભયંકર સાહસ કરાવે ! તે બીજી વાર અપરંપાર પ્રેમ કરાવે !

સંસારની આ વિચિત્રતા પર ગમગીનતા વધવાને બદલે વિજયને હસવું આવી ગયું. આ હસવું આવ્યું એમાં ગંભીરતા ગઈ ! પછી એનો પ્રત્યાઘાત ભયંકર આવીને ઊભો રહે એમાં નવાઈ નથી. વિજયનું સહેજ હાસ્ય જોઈને સાથે જમવા બેઠેલો પુત્ર પૂછે છે, ‘બાપુ ! કેમ હસ્યા ?’

બાપ કહે, ‘કાંઈ નહિ. જમવામાં ધ્યાન રાખ, જેથી ભોજન પર કોઈ જીવજંતુ તો નથી બેસી ગયું ને ? એ ધ્યાનમાં રહે.’

છોકરો એ વખતે તો કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ ભોજન પછી બાપ દીકરો અંદર ઓરડામાં ગયા, ત્યાં પાછું દીકરો બાપને પૂછે છે ‘તેં હેં બાપુ ! જમતાં જમતાં તમને હસવું કેમ આવેલું ? શું કારણ ?’

અહીં બાપ વિજય પહેલાં વિચારણામાં ગંભીરતા ચૂક્યો હતો અને હવે ઉચ્ચારણમાં ગંભીરતા ચૂકે છે. દીકરાને પહેલાં તો કહે છે ‘ભાઈ ! એ જાણીને તારે શું કામ છે ?’ પણ પછી દીકરો બહુ હઠ કરે છે ત્યારે કહે છે, ‘વખત વખતને માન છે એકવાર આ તારી માતાએ એના પિયેરથી અહીં ઘરે ન આવવા માટે મને કૂવામાં ધકેલી દીધેલો ! એ જ આજે મને બહુ પ્રેમથી જમાડે છે ! એ યાદ આવતાં હસવું આવ્યું.’

બસ ખલાસ ! વિજયના આ શબ્દો બહાર પત્નીને સંભળાતાં એને પોતાનું દુશ્ચરિત બહાર પ્રગટ થયું જોઈ, એના હૃદયને એટલો બધો આઘાત લાગ્યો કે ત્યાં જ એનું મૃત્યુ થઈ ગયું !

પ્રશ્ન : આટલામાં મોત ?

ઉત્તર : હા, આટલું એ નાનું નથી, પણ મોટી આપદા છે. મોત લાવનાર હૃદયઘાતની ભયંકરતા પરથી માપી શકાય છે. કે એને નીપજાવનાર પ્રસંગ સામાન્ય નથી, પણ અતિશય મોટો છે. જુઓ, - માણસને કદાચ ક્યારેક એવું દુષ્કૃત થઈ જાય તો પછી એના મનને એમ રહે છે કે ‘મારું પોતાનું દુષ્કૃત ઢાંક્યું - છૂપું રહે. આ એની ખાસ તંમન્ના હોય છે. હવે નથી ને જો એ બહાર પ્રગટ થઈ જાય તો એને મોત કરતાં વધારે દુઃખરૂપ લાગે છે, જે હૃદય પર ભયંકર આઘાત સરજે છે.

પ્રશ્ન : તો પછી વિજયે કેમ આ ખ્યાલ નહિ રાખ્યો ?

ઉત્તર : ખ્યાલ તો રાખેલ જ હતો તેથી તો વરસો સુધી પત્નીના એ દુષ્કૃતને પોતે ક્યાંય પ્રગટ કરેલ નહિ.

પ્રશ્ન : તો પછી અત્યારે કેમ એ ભૂલ્યો ?

ઉત્તર : ભવિતવ્યતાએ એને ભુલાવ્યો એમ કહેવાય. ભવિતવ્યતા બળવાન છે, - ન ધાર્યું, ન ચિંતવ્યું, અને ન ઘટતું બનાવી દે ! નહિતર વર્ષોનો ગંભીર માણસ શું સહેજમાં ભૂલો પડી જાય ? ને ન બોલવાનું બોલી નાખે ? ભવિતવ્યતા બળવાન છે. અલબત્ત અહીં ભવિતવ્યતાને ઉદીરનાર બની વિજયની માનસિક તુચ્છ વિચારણા. ભલે એને ભૂતકાળનું પત્નીનું ભયંકર દુષ્ટત યાદ આવી ગયું, પરંતુ એને હવે બહુ મન પર લેવાની જરૂર નહોતી. તો પૂછો,-

પ્રશ્ન : આટલો મોટો પ્રસંગ મનને અડ્યા વિના ન રહે ?

ઉત્તર : હા. રહે, જો એ પછી અત્યાર સુધીનો પત્નીનો પોતાની ઉપરનો અથાગ રાગ અને વિશ્વાસભર્યો વ્યવહાર મન પર લઈ, એને જ મહત્ત્વ આપ્યું હોત, તો પેલા ભયંકર સાહસને જરાય મહત્ત્વ ન આપત પૂછો,-

પ્રશ્ન : એટલા મોટા સાહસને મહત્ત્વ ન આપવાનું કેમ બને ?

ઉત્તર : આ વિચારથી બને, કે સંસારી જીવન કર્મધીન છે, કર્મ પરવશ છે. કર્મ પરવશ એવી એણે બિચારીએ કર્મવશ અજુગતું કરી નાખ્યું એ બનવાજોગ છે. પણ મહત્ત્વ એનું નથી. મહત્ત્વ છે પછીના પોતાના ગંભીર વ્યવહાર પર પત્નીએ વર્ષો સુધી આપેલા પ્રેમ વિશ્વાસ અને અઢળક સેવાનું.

કહેવાય છે માણસમાત્ર ભૂલને પાત્ર; પણ તેથી કાંઈ એ અયોગ્ય જ નથી ઠરતો; પછીથી એ સારો સુંદર વ્યવહાર અને સારા સુંદર આચરણ કરી શકે છે. અને એમાં એની યોગ્યતા વધતી જાય છે. છોકરા શી રીતે મોટા થઈ સારા થાય છે ? પહેલાં ભૂલો ઘણી ય કરતા હોય છે, પરંતુ મા-બાપ સમજે છે, કે 'નાદાન છે તે ભૂલ કરી નાખે, પણ આપણું કર્તવ્ય એને ઘડવાનું છે', ને એ સમજથી છોકરાની ભૂલોને મા-બાપ દાઢમાં ઘાલ્યા વિના ઘડવાનું કર્યે જાય છે, ત્યારે નાદાન છોકરા મોટા થતાં થતાં સુધરતા જાય છે, સારા થતા જાય છે. સારાંશ,

મહત્ત્વ ભૂલ કર્યાનું નથી, મહત્ત્વ સુધારો કર્યાનું છે.

ભૂલો તો આખી દુનિયા કરે છે, એને શું રોવા બેસીએ ? એને શું મન પર લઈએ ? મન પર તો એમાંથી જેમનામાં સુધારો થાય એમને લેવા જેવા છે. જો વિજયે પછીથી પત્નીનો થયેલો સુધારો જ મન પર લીધો હોત, સુધારાને જ મહત્ત્વ આપ્યું હોત, તો એની ભૂલને મહત્ત્વ ન આપત; અને તો એને હસવું ન આવત, આમ જો મનની વિચારણામાં હાસ્ય અટકાવી ગંભીરતા રાખી હોત; તો પછી ઉચ્ચારણમાં ગંભીરતા ન ચુકત, અને આવું કમોત ન નીપજત.

ભગવાનની વાણીમાં કેવા કેવા દોષ નથી હોતા, દા.ત. કોઈના મર્મ-રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન નહિ ત્યાં સુધીના દોષત્યાગના વિભાગની વિચારણા થઈ. હવે

વાણીમાં અર્થ-પદાર્થની દૃષ્ટિએ કેવા કેવા અતિશય, અર્થાત્ કેવી કેવી વિશેષતાઓ હોય છે, એનો વિચાર કરીએ.

ચોથો વિભાગ પદાર્થની દૃષ્ટિએ વાણીના ૮ અતિશયો.

(૧) વાણી મહાર્થ :

ભગવાનની વાણીમાં જે પદાર્થોનું વર્ણન હોય છે. તે ફાસફુસિયા નિર્માલ્ય પદાર્થોનું નહિ પણ મૂલ્યવંતા મહાન પદાર્થોનું વર્ણન હોય છે. ત્યારે તો ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમે જ્યાં મહાવીર પ્રભુની વાણીથી:

વિજ્ઞાનઘન એવ એતેભ્યો ભૂતેભ્ય સમુત્થાય...

ઈત્યાદિ વેદવાક્યનો સ્યાદ્વાદ-ગર્ભિત વાસ્તવિક મહાન અર્થ જાણ્યો, ત્યારે ગૌતમ ચમત્કાર પામી ગયા કે ક્યાં અમે જાણેલો નિર્માલ્ય ખોટો અર્થ ? અને ક્યાં પ્રભુએ પ્રકાશેલ આ મહામૂલ્યવાન સાચો અર્થ ?' પૂછો —

પ્રશ્ન : ઈંદ્રભૂતિએ સમજેલ અર્થમૂલ્ય વિનાનો ખોટો, અને પ્રભુએ સમજાવેલ અર્થ મહાન સત્ય શી રીતે ?

ઉત્તર : કારણ બે છે (૧) એક એ, કે ‘...ઘન એવ...’ એમાં નો ‘એવ’કાર યાને જકાર ઈંદ્રભૂતિએ એની પછીના શબ્દ ‘એતેભ્યો’ સાથે જોડી અર્થ એ કર્યો કે “વિજ્ઞાનઘન એટલે ચેતન આ (પંચભૂત) માંથી જ પ્રગટ થઈને’ (અર્થાત્ બીજી કોઈ વસ્તુમાંથી નહિ, પરંતુ પૃથ્વી-જળ-તેજ આદિ પાંચ ભૂતમાંથી જ ચેતના પ્રગટ થઈને.” વાસ્તવમાં ‘એવ’કાર એટલે કે ‘જ’ કાર ‘વિજ્ઞાનઘન’ શબ્દની પછી છે, તેથી ‘વિજ્ઞાનઘનની સાથે લાગીને અર્થ ‘જ્ઞાનઘન જ ઉત્પન્ન થઈને’, પણ નહિ કે મૂળ દ્રવ્યભૂત આત્મા ઉત્પન્ન થઈને), એવો થાય.

આમ ઈંદ્રભૂતિના સમજનો અર્થ “મહાન” નથી, કેમ કે એમાં ચેતનાને આત્માની ન માનતાં પાંચ ભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થનારી ભૂતની જ એક શક્તિ માની ! એટલે એમાં આત્મદ્રવ્યનો સરાસર નિષેધ થઈ ગયો ! આ અર્થ બહુ મામૂલી માલ વિનાનો છે; કેમ કે એમાં તો માત્ર નજરે દેખાતું જ માનવાની વાત છે. પૃથ્વી પાણી વગેરે નજરે દેખાય છે, તો ચેતના એનો જ ગુણધર્મ; પણ નહિ કે કોઈ સ્વતંત્ર ચેતનદ્રવ્ય-આત્મદ્રવ્યનો ગુણ-ધર્મ.

આવી માન્યતા નાસ્તિકની છે એની બહુ ટૂંકી દૃષ્ટિ છે. એટલે ‘શરીર એ જ આત્મા, આત્મા કોઈ જુદી વસ્તુ જ નહિ’ એમ એ માને છે. પરંતુ ‘હું તો નજરે દેખાતું માનું’ એમ દાવો રાખવો એ ટૂંકી બુદ્ધિની છીછરી માન્યતાનો દાવો છે. ‘છીછરી’ એટલા માટે કે પ્રત્યક્ષ દેખાતું જ માનવું છે, ને ન દેખાય એ ન હોવાનું માનવું છે તો પછી પોતાની અક્કલ પોતાને ય પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતી, ને બીજાને ય

પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતી, તો શું પોતાનામાં અક્કલ નહિ હોવાનું માનશે ?

સ્વામી વિવેકાનંદ પરદેશ ગયેલા, ત્યાં પોતાના ભાષણમાં 'Soul' (આત્મા) શબ્દ વારંવાર બોલ્યા, ત્યારે એક શ્રોતા ઊઠીને કહે "What is this soul ? we can't believe in such object which we can't see" અર્થાત્ આ આત્મા શી ચીજ છે ? જે અમે જોઈ શકીએ નહિ એવી વસ્તુ માનવા અમે તૈયાર નથી કાં તો એ અમને દેખાડી આપો, યા એનું નામ લેવું રહેવા દો."

વિવેકાનંદે એને પૂછ્યું તમે આ (talent) અક્કલ વાપરીને બોલો છો ? કે અક્કલ વિના જ ?

પેલો કહે, 'કેમ વળી ? અક્કલ વિનાનું થોડું જ બોલું છું અક્કલથી જ બોલું છું.'

વિવેકાનંદ કહે 'તો પછી એમ કરો, - જો તમારામાં અક્કલ છે. તો પહેલાં મને તમારી અક્કલ નજરે દેખાડી આપો તો માનું કે તમારામાં અક્કલ છે. અક્કલ જો નજરે ન દેખાય તો પછી તમારા મત મુજબ 'અક્કલ' નામની કોઈ ચીજ હોવાનું શી રીતે મનાય ?' શ્રોતા પોતાની ભૂલ સમજી ગયો.

ઈંદ્રભૂતિના વેદવાક્યના અર્થમાં આવું હતું. 'જ' કારનો ખોટો અન્વય કરી માની લીધું કે ચેતના એ પંચભૂતમાંથી જ ઉત્પન્ન થનારી ચીજ છે એમ માન્યું કે ફાસફુસિયો પદાર્થ કહેવાય. પ્રભુએ અર્થ એવો બતાવ્યો કે 'જ' કાર વિજ્ઞાનની સાથે જ લાગે એ સૂચવે છે પાંચભૂતથી જીવને ભલે જુદા જુદા જ્ઞાન થાય, પરંતુ એ જ્ઞાનોનો આશ્રયભૂત આત્મા એક સ્વતંત્ર નિત્ય વસ્તુ તરીકે માનવી જ પડે. તો જ પુણ્ય-પાપ, પરલોક, ધર્મ, મોક્ષ વગેરે પદાર્થોની સંગતિ થાય. નહિતર જો એ પુણ્ય-પાપ આદિનો આધારભૂત આત્મા નામનો મૂળભૂત પદાર્થ ન હોય, તો તો એ પુણ્ય-પાપ-બંધ-મોક્ષ વગેરે પરિણામો કોના આધારે જન્મે ? ને રહે ? નાટકિયો જો એક મૂળભૂત માણસ છે, તો એ ઘડીમાં રાજા, ઘડીમાં મંત્રી, ઘડીમાં શેઠ, તો ઘડીમાં સિપાઈ... વગેરે જુદા જુદા ભાવ ધારણ કરી શકે છે, અને ભજવી શકે છે. જો મૂળ નાટકિયો જ ચાલી ગયો કે મરી ગયો તો એ બધા ભાવ બંધ જ થઈ જાય છે ને ?

એમ પ્રસ્તુતમાં મૂળભૂત એક સ્વતંત્ર આત્મદ્રવ્ય હોય તો એ જન્મ-મરણ, બંધ-મોક્ષ, સમ્યગ્જ્ઞાની, મિથ્યાજ્ઞાની, સંત, શેતાન, મનુષ્ય તિર્યચ વગેરે વગેરે ભાવ ધારણ કરી શકે છે.

આમાં આત્મા-ચેતન એ દ્રવ્ય કહેવાય, અને જન્મ-મૃત્યુ, તિર્યચપણું મનુષ્યપણું વગેરે એની જુદી જુદી અવસ્થાઓ એ પર્યાય કહેવાય. મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહે છે.

અને એમાં પર્યાયો આવ-જા કરે છે અર્થાત્ જૂના પર્યાય નાશ પામે છે. અને નવા પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. હમણાં ઘડો દેખ્યો તો આત્માને ઘડાનું જ્ઞાન થયું. પછી પાણી દેખ્યું તો એ દેખી પાણીનું જ્ઞાન થયું, પછી અગ્નિ દેખ્યો તો અગ્નિનું જ્ઞાન થયું. ઘડો એટલે કે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ વગેરે એ પાંચભૂત છે. એ ભૂતનાં આલંબને આત્મામાં જ્ઞાન થયું. એ ચેતન આત્મામાં એકમેક થઈને રહેનાર વિજ્ઞાનધન કહેવાય. એ પાંચભૂત નજર સામે આવે એટલે એના આધારે વિજ્ઞાનચેતના આત્મામાં ઊઠે, ને એ ભૂત નજરમાંથી ખસી જાય એટલે એ પ્રત્યક્ષ વિજ્ઞાન-ચેતના યાને જ્ઞાનસ્ફુરણ નષ્ટ થઈ જાય, વળી આત્મા કોઈ બીજા અનુમાન યા ચિંતન કે સ્મરણ વગેરેમાં પડે, તો એવું વિજ્ઞાન-સ્ફુરણ ઊભું થાય.

આમ આત્મામાં વિજ્ઞાનો આવે-જાય, તેથી આત્મા પલટાતો રહે, પણ મૂળભૂત આત્મા નષ્ટ ન થાય, એ તો ઊભો જ રહે; તાત્પર્ય એ શાશ્વત છે.

આ સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદનું સાયન્સ (વિજ્ઞાન) ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમ પહેલાં સમજ્યા નહોતા એટલે એકાંતવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં, એમનું એ જ્ઞાન મૂલ્યવાળું માલવાળું નહિ; પરંતુ જ્યાં મહાવીર ભગવાનની વાણીથી એ અનેકાંતવાદ સમજાયો, ત્યારે એ છક્કડ ખાઈ ગયા કે ‘મારા બાપ ! આ કેટલો મહાન પદાર્થ !’ પછી તો એમને દ્વાદશાંગી-આગમનો મહાન બોધ થઈ ગયો, ને એનાં સૂત્ર રચી કાઢ્યા, એ ‘દ્વાદશાંગી’. મૂળ જિનની વાણીના ભાખેલા એ મહાન પદાર્થ, તે માત્ર જિનાગમમાં જ મળે. પણ અ-સર્વજ્ઞોએ બનાવેલ જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં નહિ.

તીર્થંકર ભગવાનની વાણીની આ વિશેષતા છે, આ અતિશય છે. એ ‘મહાર્થ’ છે, મહાન પદાર્થોને કહેનારો છે.

(૨) વાણી ઉદાર :

વળી તીર્થંકર ભગવાનની વાણી ‘ઉદાર’ હોય છે. ‘ઉદાર’ એટલે ઉમદા વાણી, પણ નહિ કે ક્ષુદ્ર તુચ્છ વાણી.

‘ઉદાર’ બે રીતે :

(૧) શબ્દો બહુ ઉમદા. - કોઈને કહો ‘અલ્યા ! કેમ આવ્યો ?’ તો એ બોલ કેવા લાગે ? ને એના બદલે એમ કહો ‘મહાનુભાવ ! કેમ પધારવું થયું ?’ તો કેવું લાગે ? ઉઘાડી વાત છે કે ‘મહાનુભાવ ! કેમ પધારવું થયું ?’ એ બોલ ઉમદા લાગે, ને પેલા ‘અલ્યા ! કેમ આવ્યો ?’ એ બોલ તોછડા લાગે.

(૨) પ્રભુની વાણી બીજી રીતે ઉદાર ઉમદા એ રીતે કે એમાં આત્મહિતના ઉમદા પદાર્થોના ઉપદેશ હોય; જે સાંભળીને શ્રોતાના કષાય શમે, ને પાપબુદ્ધિ નષ્ટ થાય. દા.ત. જુઓ નાગકેતુ, જેમણે જન્મતાં અક્રમ કરેલો એ પૂર્વભવે ખેડૂત-

પુત્ર હતા. સાવકી મા એને પીડતી હતી, તેથી એણે શ્રાવકમિત્રને પોતાની સ્થિતિ કહીને પૂછ્યું ‘મારે આ રોજના ત્રાસમાં શું કરવું’ શ્રાવક મિત્ર ક્ષુદ્ર-તુચ્છ સલાહ નથી આપતો કે તારા બાવડામાં જોર છે કે નહિ ? કેમ આવી તુચ્છ સલાહ નહિ ? કારણ આ, કે એનાથી પેલાને માતા પ્રત્યે કષાય વધે, માતાને સામે મારવાની પાપબુદ્ધિ થાય. શ્રાવકમિત્રે તો ઉમદા બોલ આપ્યા કે ‘જો ભાઈ ! તારે આ માતા તરફથી પરાભવ-અપમાન તિરસ્કાર મળે છે, એમાં મુખ્ય વાંક તો તારા ધર્મહીન પૂર્વભવનો છે. પૂર્વભવે તે તપ નહિ કર્યો હોય, એટલે તને અહીં આ વીતે છે. હવે જો અહીં તપ નહિ કરે, તો વિચારજે કે આવતા ભવે કેવી સ્થિતિ ?’ કેવીક ઉમદા વાણી ! તીર્થંકર ભગવાનની વાણી ઉદાર-ઉમદા પદાર્થને કહેનારી હોય છે. એમાંથી આપણને બે પ્રેરણા મળે છે, -

(૧) એક તો એ કે, આવી ઉદાર વાણી શાસ્ત્રોમાં ગુંથાણી, તો ભલે ! પ્રભુ આજે આપણી પાસે હયાત નથી છતાં પણ શાસ્ત્ર દ્વારા એ ઉદાર-ઉમદા અને બીજા અદ્ભુત અતિશયોવાળી વાણી આપણને મળી છે, મળે છે. એ આપણું કેટલું મોટું અહોભાગ્ય ! આપણે ગુરુમુખે કે શાસ્ત્રવાંચનથી એવી વાણી પામીએ એની કદર શી કરીએ છીએ ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ” વર્ષ-૩૫, અંક-૨૫/૨૬, તા. ૧૪-૩-૧૯૮૭

સુંદર વ્યાખ્યાન સાંભળવા મળ્યું તો કદરૂપે આજના દિવસ પૂરતો કોઈ ત્યાગ કરીએ ખરું ? અથવા અમુક ખમાસમણાં યા અમુક કાયોત્સર્ગ અથવા શુભ ખાતાની પેટીમાં અમુક રકમ નાખવાનું સૂઝે ખરું ? આવી કાંઈક કદર કરવાની પહેલી પ્રેરણા મળે.

(૨) બીજી પ્રેરણા એ મળે છે કે આપણે આપણી ભાષા કેવી રાખીએ ? તોછડા ક્ષુદ્ર યા કષાયભર્યા બોલની ભાષા ? કે ઉમદા ઉદાર અને ઉપશમરસ ભર્યા બોલની ભાષા ?

(૩) વાણી ધર્મર્થ પ્રતિબદ્ધ :

તીર્થંકર ભગવાનની વાણીનો એક અતિશય, આ કે વાણી ધર્મ-પ્રતિબદ્ધ અને અર્થ-પ્રતિબદ્ધ; એટલે કે ધર્મ અને અર્થ સાથે સંકળાયેલી હોય છે. પ્રભુની વાણી ધર્મ-પ્રતિબદ્ધ, યાને ધર્મનું જ બોલનારી હોય, પણ અર્થ-કામનું નહિ, અધર્મનું કે પાપનું બોલનારી નહિ. પૂછો, -

પ્રશ્ન : આમાં અતિશય શો ? એમ તો માર્ગસ્થ સાધુ પણ વ્યાખ્યાન કરે તેય

વાણી ધર્મ-પ્રતિબદ્ધ હોય છે.

ઉત્તર : બીજા વક્તા મુનિ છદ્મસ્થ હોય તેથી ભૂલ થઈ જવા સંભવ. વળી મુનિને માટે એવું છે કે શ્રોતાને આકર્ષવા માટે આક્ષેપિણી કથાય કરવી પડે. એમાં અર્થ કામની વાત આવે કારણ ? ધર્મકથા અર્થાત્ દેશના ચાર પ્રકારની હોય છે -

(૧) આક્ષેપિણી, (૨) વિક્ષેપિણી (૩) નિર્વેદની અને (૪) સંવેજની.

(૧) આક્ષેપિણી કથા એટલે બાળજીવો ધર્મ સાંભળવા આકર્ષાય... એ માટે પહેલાં એમને ગમતી વાત કરવી પડે. પછી ભલે એ આકર્ષાયા પછી પેલી ગમતી વાતનો રસ ઉઠીને ધર્મનો રસ લાગી જશે; દા.ત. ઉપમિતિ શાસ્ત્રમાં એક પ્રસંગ મૂક્યો છે. એક ધનિક શ્રાવક ગામમાં મુનિ મહારાજો આવે છતાં એમની પાસે જતાં ડરે કે રખેને કાંઈ પૈસા ખરચાવી નાખે તો ?” એટલે પાસે જાય નહિ.

એમાં એકવાર એક આચાર્ય મહારાજ ગામમાં પધાર્યા એટલે કોઈક ભાઈએ એમને આ ધનિકની ઓળખ કરાવી, ‘બોધ આપવા લાયક છે’, એમ કહ્યું. આચાર્ય એને ધ્યાનમાં લઈ લીધો. પછીથી આચાર્ય મહારાજ બહાર નીકળેલા ત્યારે રસ્તામાં એ ભાઈ મહારાજને હાથ જોડી નમસ્કાર કરે છે, તો મહારાજે ‘ધર્મલાભ’ કહી કહ્યું ‘કેમ ભાગ્યશાળી ! ઉપાશ્રયે કાંઈ દેખાતા નથી ?’

ભાઈ કહે, ‘સાહેબ ! અમે સંસારી; ધંધાધાપાના વ્યવસાયમાં સમય ઓછો મળે.’

મહારાજ કહે, ‘એમ કરો ને, અમે અહીં છીએ ત્યાં સુધી દરરોજ એકવાર દર્શન-વંદન કરી જવાનું રાખો; તો એમાં કાંઈ બહુ સમય નહિ જાય.’

શરમના માર્યા એ સ્વીકારવું પડ્યું; પણ મનમાં ધારી લીધું કે ‘વ્યાખ્યાન બેસી ગયું હોય ત્યારે જ જવું. લાંબેથી દર્શન વંદન કરી તરત નીકળી જવું એટલે વ્યાખ્યાનમાં બેસવું જ ન પડે ને મહારાજ કાંઈ આપણને એ વખતે બોલાવે નહિ, ને કશું પણ ખરચવાનું કામ કહે નહિ.’ ને પછી એ હોશિયારીથી વ્યાખ્યાનના ટાઈમે જ આવીને જતો રહેતો.

આચાર્ય મહારાજે એકવાર ચાલુ વ્યાખ્યાને જોયું કે ભાઈ આવી રહ્યા છે, એટલે એમણે આક્ષેપિણી કથા શરૂ કરી. વ્યાખ્યાનમાં કહે, ‘જુઓ ભાઈઓ જગતમાં ચાર પુરુષાર્થ કામ કરે છે. એમાં પહેલો અર્થપુરુષાર્થ, અર્થપુરુષાર્થના રસિયા એમ માને છે કે...’ આટલું બોલાયું એટલે એટલું એ ભાઈના સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, અને હવે નજીક આવ્યા ત્યારે અર્થરસિયા અર્થાત્ ધનના રસિયા શું માને છે તે સંભળાય છે. આચાર્ય મહારાજ અર્થરસિયાની માન્યતા કહે છે કે

જીવનમાં પૈસો છે તો બધું જ છે. પૈસા નથી તો કાંઈ નથી. કહેવાય છે

કે વસુ (પૈસા) વિનાનો નર પશુ. પાસે પૈસા હોય તો ઘરસામાન, સુખસામગ્રી સારાં વસ્ત્ર-દાગીના વગેરે ખરીદી શકાય. પૈસા હોય તો સગાં વહાલાં આપણને બોલાવે, સગી પત્ની પણ આપણી પાસે પૈસા હોય તો આપણી કિંમત કરે. માટે કિંમત પૈસાની છે. તો એ પૈસા લાવવા ક્યાંથી ? તો કે એ માટે જગતમાં અનેક પ્રકારના ધંધાધાપા ચાલે છે; જેમ કે...' એમ કહી મહારાજ જરા થોભ્યા. પેલો ધનિક વાણિયો મહારાજના દર્શન નમસ્કાર કરીને તરત ચાલી જવાવાળો, પરંતુ આજે આટલું સાંભળતાં તો એને થયું કે 'વાહ ! આ તો મહારાજ, આપણા લાભની જ વાત કહે છે, તો હવે મહારાજ પૈસા લાવવા કેવા કેવા ધંધા ચાલે છે કદાચ કહેશે, તો લાવ આજ તો સાંભળવા દે,' એમ કરી ત્યાં બેઠો.

અર્થરસિયાની માન્યતા :

બોલો આ વાણિયો રોજ દર્શન કરી પલાયન થઈ જનારો બેસે ? પણ કેમ બેઠો ? કહો મહારાજે એને જોઈ અવસર પામી આકર્ષણી કથા માંડી. એ કથામાં ધર્મની વાત હતી ? ના, માત્ર અર્થ-પૈસાની કથા. અર્થના રસિયા શું માને છે એની વાત હતી. 'ધર્મ છે તો બધું છે' એવી વાત હતી ? ના 'પૈસા છે તો બધું છે' એવી જ વાત ! કહો, ધર્મના મહત્વની નહિ, પણ અર્થ (પૈસા)ના જ મહત્વની વાત, એટલે કે અર્થ-પ્રતિબદ્ધ કથા. પણ કેમ એવી કથા કરે છે ? કહો, ભવી જીવને ધર્મ તરફ આકર્ષવા માટે.

અહીં ખરેખર બન્યું પણ એવું. મહારાજે વિવિધ ધંધાના દાખલા આપ્યા પછી કહ્યું, 'આમ અર્થ-રસિયા લોક માને છે કે 'બસ, પૈસા કમાવે રાખો પૈસા છે તો બધું છે, જગતમાં કિંમત પણ પૈસાદારની થાય છે, ગરીબની નહિ.

કામરસિયાની માન્યતા :

"ત્યારે કામના રસિયા લોક અર્થાત્ સંસાર સુખના રસિયા લોક એમ માને છે કે 'પૈસા પૈસા શું કરો છો ? જીવનભર પેટે પાટા બાંધી પૈસા એકલા ભેગા તો કર્યે રાખ્યા, પણ ન સરખું ખાધું, ન પીધું, એવા કીડીના નગરા જેવા ધનને એકલા સંઘરવાથી જીવનની શી વડાઈ ? બસ, જીવનની મજા હોય તો સુખ ભોગવવાથી છે. મનગમતી લાડી-વાડી-ગાડીના રંગરાગ ઉડાવવા માટે ભલે ધન ખરચાઈ જાઓ, પણ સુખ ભોગવ્યા કરો, તો જીવન જીવ્યું ભલું."

આ સાંભળતાં પેલા ધનિકને મનમાં સળવળ્યું કે 'આ સુખભોગની પણ વાત તો સાચી છે.' એના મનને અફસોસી લાગે કે 'હાય ! અત્યાર સુધી મેં મન માન્યું સુખ ન ભોગવ્યા એ જીવન ગુમાવી નાખ્યું !'

એટલામાં આચાર્ય મહારાજ આગળ વધતાં કહે છે 'જુઓ મહાનુભાવ !

આ તો તમને કામપુરુષાર્થના એટલે કે સુખ ભોગના રસિયાની માન્યતા કહી, પરંતુ જગતમાં એક ત્રીજો વર્ગ ભલે નાનો પણ છે, જે ધર્મપુરુષાર્થનો રસિયો હોય છે. એ લોક એમ માને છે કે અર્થ-કામના પૂઠે પડનારા અને ધર્મને ભૂલનારા જીવો મૂર્ખ છે. એમને ભાન નથી કે જેમ પૂર્વાવસ્થામાં જેણે સારી રીતે ધન કમાઈ રાખ્યું હોય એજ માણસ ઘડપણમાં સારી રીતે સુખ ભોગવનારો બને છે; એમ જેણે પૂર્વભવે સારી રીતે ધર્મ કમાઈ રાખ્યો હોય એ જ માણસ અહીં સારા પૈસા કમાઈ શકે, ને સારા સુખ ભોગવી શકે છે. માટે જીવનમાં ધર્મનો જ પુરુષાર્થ કરવા જેવો છે. અર્થ-કામ તો પૂર્વભવના ધર્મથી જનિત પુણ્યના આધારે મળવાના જ છે, તેથી અર્થ-કામનો પુરુષાર્થ મુખ્ય નહિ, પરંતુ ધર્મનો પુરુષાર્થ મુખ્ય છે. એમાં જ જીવનું ડહાપણ ગણાય, કેમ કે જો પૂર્વ ધર્મજનિત પુણ્ય સલામત છે, તો ઓછા પુરુષાર્થે પણ અહીં અર્થ-કામ મળી જાય છે; પણ અર્થ કામના રાગના અંધાપામાં જો ધર્મ-પુરુષાર્થ કરવો ચૂક્યા તો ભાવિ ભવમાં સુખ મળવાના વાખા ! માટે મહામૂર્ખ ન બનતાં ધર્મ જ ધર્મ કરતા રહો.'

બાકી તો આજે જગતમાં દૃષ્ટિ નાખો તો દેખાશે કે પૈસા અને સુખ માટે કેટલાય જીવો ફાંફા મારે છે, પરંતુ એમાંથી કેટલા જણને એ મનમાન્યું મળે છે ? કહો, જગતમાં ધર્મ કરનારા થોડા, અને સુખ પામનારા પણ થોડા. માટે ધર્મ કરો ધર્મ, નહિતર માર્યા જાશો. ભૂતકાળમાં અનંતા માનવોએ આમ જ ધર્મ ભૂલી કંચન-કામિનીના રાગમાં માનવજિંદગીની જિંદગીઓ બરબાદ કરી.

પેલા ધનિકને હવે એમ લાગ્યું કે 'મહારાજ સાહેબની આ વાત વધારે સારી છે. આ જોતાં દેખાય છે કે ધર્મ પામવા-આરાધવાની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય-જન્મ શ્રેષ્ઠ છે. તેથી મનુષ્યજન્મ ધર્મ-પુરુષાર્થ કરવા માટે જ હોય' - પછી તો એ રોજ વ્યાખ્યાને આવતો થયો. મહારાજ પાસે બેસતો થયો અને જીવનભાગમાં ધર્મના છોડવા ઉગાડી દીધા. આમ આક્ષેપિણી કથા જીવને અનાદિ કાળથી ગમતી અર્થ-કામની વાતો તો વર્ણવે, પરંતુ એ સરવાળે જીવને ધર્મમાં લઈ આવે.

ભગવાનની વાણીમાં આવા આકર્ષણ ન કરવા પડે એટલી બધી એમની સચોટ સરળ અને ચમત્કારિક ધર્મ પ્રતિબદ્ધ વાણી હોય કે જીવ એ સાંભળીને ધર્મ લઈને જ ઊઠ્યો સમજો. એ આપણને શીખવે છે, - 'બોલો તે સાર્થક જ બોલો. નિરર્થક કશું બોલો નહિ.'

(૩) વાણી અર્થ પ્રતિબદ્ધ, -

જિનવાણીમાં આ બીજી વિશેષતા કે એ વાણી અર્થ પ્રતિબદ્ધ હોય; અર્થાત્ પ્રભુનાં વચનો અર્થગંભીર હોય, ઉદાર અર્થવાળા હોય કિન્તુ અર્થશૂન્ય ન હોય.

આ અર્થ એટલે તાત્વિક પદાર્થ, વાસ્તવિક પદાર્થ, પણ કાલ્પનિક પદાર્થ નહિ. અર્થ એટલે વિશ્વમાં જે વિદ્યમાન વસ્તુ હોય, પણ નહિ કે માત્ર કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢેલ વસ્તુ. વેદાન્ત દર્શને આત્માનું અદ્વૈત માન્યું, અર્થાત્ ‘જગતમાં એક જ શુદ્ધ આત્મા છે, બાકી તો બધા એનાં પ્રતિબિંબ છે,’ એમ માન્યું. હવે સવાલ થાય કે આત્મા એક જ છે તો ‘આ માતા આ પિતા, આ પતિ, આ પત્ની’, વગેરે ભિન્ન દેખાય છે એનું શું ? તો કે એ તો શુદ્ધ આત્માનો અવિદ્યાનો જે સંબંધ છે તેથી આ બધાં અનેક રૂપકો દેખાય છે. એટલે એક કાલ્પનિક આત્મા શુદ્ધ (બ્રહ્મ) અને બીજું કાલ્પનિક વસ્તુ અવિદ્યા. એમ તો એક કાલ્પનિક ઉપર બીજી કાલ્પનિક; બીજા ઉપર ત્રીજી; એમ કલ્પનાશાસ્ત્ર જ ચાલુ. આ કાલ્પનિક એ કાંઈ સત્ વસ્તુ નથી. તેથી એને અર્થ ન કહેવાય એવું પ્રતિપાદન કરનારી વાણીને અર્થપ્રતિબદ્ધ ન કહેવાય. પ્રભુની વાણી સત્ અર્થને પ્રતિબદ્ધ હોય.

(૪) વાણી તત્ત્વનિષ્ઠ :

વળી ભગવાનની વાણીનો એક અતિશય આ, કે વાણી તત્ત્વનિષ્ઠ હોય છે. ‘તત્ત્વનિષ્ઠ’ વાણી એટલે વસ્તુના સ્વરૂપને અનુસરનારું પ્રતિપાદન કરનારી વાણી. દા.ત. વેદવાક્ય એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે ‘બકરાનો યજ્ઞમાં હોમ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે.’ તો આ પ્રતિપાદન ખરેખર વસ્તુ સ્વરૂપને અનુસરનારું નથી. ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ એવી છે નહિ કે ધર્મના નામે બકરાની હિંસા કરીને સ્વર્ગમાં અવતાર મળતો હોય. વસ્તુસ્વરૂપ તો આ છે કે હિંસાથી નરકાદિ દુર્ગતિ મળે એટલે ‘અજમેઘથી સ્વર્ગ મળે’ એ વચન તત્ત્વનિષ્ઠ ન કહેવાય. જ્યારે તીર્થંકર ભગવાનના દરેકે-દરેક વચન તત્ત્વનિષ્ઠ હોય છે. એ વિશ્વમાં વસ્તુનું જે ખરેખર સ્વરૂપ છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

જેમ કે વસ્તુ માત્રનું અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે, તો જિનવાણી વસ્તુને એવી રીતે જ અનેકાન્તરૂપે રજૂ કરે છે. એટલે નિત્ય વસ્તુ એકાન્તે નિત્ય નહિ. કિન્તુ કથંચિત્ નિત્ય, અર્થાત્ અપેક્ષાએ નિત્ય, અને અપેક્ષાએ અનિત્ય; પૂછો,—

પ્રશ્ન : તો શું નિત્ય આકાશનું ય અનેકાન્ત સ્વરૂપ ?

ઉત્તર : હા, આકાશ આકાશરૂપે તો નિત્ય છે, પરંતુ ઘટાકાશ-મહાકાશરૂપે અનિત્ય છે. ત્યાં ‘આકાશ તો એકાન્તે નિત્ય જ કહેવાય કિન્તુ નિત્ય પણ, અને અનિત્ય પણ, એમ નહિ; કિન્તુ એકાન્તે નિત્ય.’ એમ જે નિત્યનો એકાન્ત સ્થાપે છે, એ ભૂલા પડે છે. મઠમાં ઘડો પડ્યો છે, ત્યાં મઠમાંનું આકાશ મઠાકાશ કહેવાય, ઘડામાંનું આકાશ ઘટાકાશ કહેવાય. હવે જો એ ઘડો ફૂટી ગયો તો સાથે જ ઘટાકાશ પણ ન રહ્યું, નષ્ટ થઈ ગયું. ભલે મઠાકાશમાં ભળી ગયું દેખાય, પરંતુ

ત્યાં બહારથી આવેલાને પૂછવામાં આવે કે ‘અહીં ઘટાકાશ છે ?’ તો ના જ કહે કે અહીં ઘટાકાશ નથી. આકાશને એકાન્તે નિત્ય માનનારો અહીં ઘડો ફટવાથી ઘટાકાશ નષ્ટ અર્થાત્ ‘આકાશ નષ્ટ’ એ વ્યવહાર શી રીતે કરી શકે ? એણે તો આકાશ એકાન્તે નિત્ય માન્યું એટલે કે ન નષ્ટ, ન ઉત્પન્ન, આમ વસ્તુનું સ્વરૂપ વસ્તુનું તત્ત્વ અનેકાન્ત હોઈ વસ્તુને અનેકાન્ત રુપે ઓળખાવનારી જિનવાણી એ તત્ત્વનિષ્ઠ કહેવાય.

જિનવાણી આવી તત્ત્વનિષ્ઠ જોઈને શુકપરિવ્રાજક જૈનધર્મ અને જૈન ચારિત્ર તરફ આકર્ષાઈ ગયો. બન્યું એવું કે નેમનાથ પ્રભુના શિષ્ય થાવચ્યાપુત્ર આચાર્યની વાણીથી પહેલાં એ શુકપરિવ્રાજકનો ભક્ત શ્રીમંત સુદર્શન જૈનધર્મ તરફ આકર્ષાઈ ગયો. શુકપરિવ્રાજકને બહારગામ આ ખબર પડતાં ‘હાય ! આપણો તવંગર ભગત આપણા હાથમાંથી ગયો ?’ એમ ગભરામણ થવાથી એ અહીં દોડતો આવ્યો. પરંતુ હવે તો સુદર્શન મિથ્યાત્વની કાંચળી ફગાવી દઈ મહાન સમકિતી બનેલો, એટલે ન એનું સામૈયું કર્યું, કે ન એની સામે લેવા ગયો ! ખેર ! પણ તોય ભગત ખોવો નથી એટલે શુકપરિવ્રાજક પોતે સુદર્શનના ઘેર આવ્યો તો ય સુદર્શન નીચી મૂંડીએ બેઠો રહ્યો ! એના સામે નજર પણ ન નાખી, કેમ કે ‘રખેને મિથ્યાત્વી ગુરુના સામે જોઉં ને મારું સમ્યક્ત્વરત્ન મેલું થાય તો ?’ એવો એને ભય હતો. કેઈ અનંતકાળે આ સમકિતરત્ન મળ્યું હશે તો એને મલિન કેમ થવા દેવાય ? અહીં મિથ્યાત્વીની મોં શરમ રાખવાની નહિ, મોં શરમ રાખી સામું જોવાનું નહિ, નજરમાં નજર મિલાવવાના નહિ આ નિર્ધાર હતો.

ત્યારે પરિવ્રાજક કહે છે ‘અરે ! સુદર્શન ! તને કોણે ભોળવ્યો ? લાવ મને લઈ જા એની પાસે, જો એ મારા તત્ત્વને ખોટા પાડે તો હું એનો શિષ્ય થઈ જાઉં.’ અહીં સુદર્શન શ્રાવકે જોયું કે આ લાગ સારો છે, એટલે એ આગળ અને શુકપરિવ્રાજક એની પાછળ એમ બંને જણ ચાલીને આચાર્ય મહારાજ પાસે પહોંચી ગયા. ત્યાં આચાર્ય મહારાજને શુકપરિવ્રાજકે આક્ષેપ કર્યો કે “તમે લોકો સ્નાન શૌચ કરતા નથી, તો તમારી પાસે ધર્મનો સંભવ જ નથી; કેમકે શૌચ પવિત્રતા તો ધર્મનું મૂળ છે. મૂળ નહિ તો ઝાડ નહિ એમ શૌચ નહિ તો ધર્મ નહિ.”

અહીં આચાર્ય મહારાજે એને પકડ્યો, “સ્નાનમાં અસંખ્ય અપકાય જીવોની હિંસા થાય છે, તો હિંસામાં ધર્મ હોય ? આત્મા અનંતકાળથી હિંસાથી તો મલિન છે, એ વળી હવે હિંસાથી પવિત્ર થાય ? લોહીથી ખરડાયેલું કપડું લોહીથી સાફ થાય ? કે પાણીથી ? એમ હિંસાથી ખરડાયેલ આત્મા હિંસાથી શુદ્ધ થાય ? કે અહિંસાથી ?”

અહીં શુક શું કહે ? હવે એમ થોડું જ કહે કે હિંસાથી અશુદ્ધ બનેલ આત્મા હિંસાથી ચોખ્ખો થાય ? તરત હાથ જોડ્યા અને આચાર્ય મહારાજનું શિષ્યપણું સ્વીકારી લીધું ! કેમ કે સમજી ગયો કે ‘સ્નાન શૌચથી ધર્મ’ એવું પોતાનું વચન અતત્ત્વનિષ્ઠ હતું. મહારાજનું અહિંસાથી ધર્મ’ એ વચન તત્ત્વનિષ્ઠ કહેવાય.

(૫) વાણી સાકાંક્ષ, -

ભગવાનની વાણીના ઉપ અતિશયમાંનો એક અતિશય આ, કે એ સાકાંક્ષ હોય છે. અર્થાત્ વાણીના દરેક પદ દરેક સાકાંક્ષ હોય, અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર વાક્ય પૂર્વ-પૂર્વના વાક્યની સાથે સંબદ્ધ બોલાય છે, અસંબદ્ધ નહિ. અર્થાત્ હમણાં બોલાયું તે પૂર્વકથનની સાથે સંબદ્ધ બોલાયું પરંતુ પછી પાછું જે બોલાય તે પણ આની સાથે સંબદ્ધ યાને સંબંધવાળું જ બોલાય, અસંબદ્ધ નહિ. દા.ત. પહેલા બોલે ‘ધર્મ ચાર પ્રકારે છે’, ને પછી બોલે ‘માણસોને ઊંઘવાની કુટેવ હોય છે.’ પછી વળી બોલે ‘અમે આવતી કાલે જવાના છીએ’ આ ત્રણ વાક્યોમાં પરસ્પર સંબંધનો ધબડકો. પ્રભુની વાણી એવી નહિ; કશું નિરાકાંક્ષ-અસંબદ્ધ બોલવાનું નહિ.

આનું કારણ ? એ જ કે પ્રભુ વ્યવસ્થિત છે. જે માણસ પોતાના અંતરમાં અવ્યવસ્થિત હોય છે, એના બોલવામાં ઢંગધડો ન હોય; એ સંબંધ વિનાનું બોલ-બોલ કરે.

પ્રભુ અંતરથી કેટલા બધા વ્યવસ્થિત હોય છે એ જુઓ. પાર્શ્વનાથ ભગવાન સંસારીપણે પાર્શ્વકુમાર છે. એમના બહુ આગ્રહથી પિતા અશ્વસેન રાજા એમને સંમતિ આપે છે કે ‘જાઓ પ્રસેનજિત રાજા પર મ્હેચ્છ રાજાનું આક્રમણ છે, તો એ મ્હેચ્છ રાજાને ભગાડવા પ્રસેનજિત રાજાની સહાયમાં જાઓ.’

પાર્શ્વકુમાર ગયા, મ્હેચ્છ રાજાએ જોયું કે ‘આમની સહાયમાં તો ઉપર સ્વર્ગમાંથી રથ અને સારથિ નીચે ઉતરે છે !’ ત્યાં એ ઠપ નિસ્તેજ થઈ ગયો, ને શરણે આવી ગયો.

હવે પાર્શ્વકુમાર પાછા વળતાં એમના પ્રભાવથી આવર્જિત થઈને પ્રસેનજિત રાજા કહે છે “નગરમાં પધારો, અને મારી કન્યા પ્રભાવતીને પરણીને લઈને જાઓ”, ત્યાં અંતરથી વ્યવસ્થિત પાર્શ્વકુમાર કહે છે “પિતાજીનો આદેશ માત્ર તમને સહાય કરવાનો હતો તે કામ પતી ગયું. એટલે હવે બીજી વાત થાય નહિ. બીજી કશી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ” એમ કહી સીધા જ પિતાજી પાસે રાજધાની કાશીમાં આવી ગયા.

અલબત્ત પ્રસેનજિત રાજા છોડે એમ નહોતા, એટલે એ પણ પાછળ ને પાછળ પ્રભાવતીને લઈને આવ્યા, અને અશ્વસેન રાજા આગળ આત્માર માની માગું

મૂક્યું કે ‘પાર્શ્વકુમાર માટે આ મારી કન્યા સ્વીકારી લો.’ આમ પ્રસેનજિત રાજા પૂઠે પડ્યા એ વાત જુદી, પણ પાર્શ્વકુમાર પોતે તો અંતરથી બરાબર વ્યવસ્થિત હતા.

(૧) વાણી અનેક જાતિ-વિચિત્ર :

પ્રભુની વાણીનો એક અતિશય આ, કે એ અનેક-જાતિવિચિત્ર હોય છે. અહીં ‘વિચિત્ર’ શબ્દ વિલક્ષણ-અપલક્ષણી અર્થમાં નથી, પરંતુ ‘ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની’ અર્થાત્ ‘વિવિધ’ અર્થમાં છે. એટલે ‘અનેક જાતિવિચિત્ર’નો ભાવ આ છે, કે વાણી અનેક જાતના હેતુ-સ્વરૂપ-ફળની વિવિધતા દર્શાવનારી છે.

પ્રભુની વાણી ‘અનેક જાતિ વિચિત્ર’ હોય છે એટલે કે જે વિષયનું વર્ણન પ્રતિપાદન કરે છે એનાં સમર્થનમાં માત્ર એક જ જાતનો હેતુ, એક જ જાતનું સ્વરૂપ, ને એક જ જાતનું ફળ નથી બતાવતાં પરંતુ વિવિધ હેતુ-સ્વરૂપ-ફળ બતાવે છે.

(૧) હિંસાના હેતુ (કારણ, સાધન) :

દા.ત. હિંસાનો ‘હેતુ’ એટલે કે હિંસાનું પ્રયોજન અહીં નથી લેવાનું. અલબત્ત હિંસાનાં કારણ-પ્રયોજન એટલે કે ફળ, એ અર્થમાં ‘હેતુ’ શબ્દ વપરાય છે ખરો, જેમ કે પૈસા કમાવવાના હેતુએ ધંધો કર્યો ત્યાં ધન-કમાઈ એ પ્રયોજન કહેવાય, ફળ કહેવાય. પરંતુ અહીં હેતુ-સ્વરૂપ-ફળ’ એમાં ‘ફળ’ અલગ બતાવવા છે, ને ફળમાં પ્રયોજન આવી જાય છે, એટલે અહીં હેતુ તરીકે હિંસાના કારણો લેવાના છે. સાધનો લેવાના છે. અર્થાત્ કયા સાધનથી કેવા કારણમાંથી હિંસા જન્મે છે.

હિંસાના હેતુઓ-કારણો વિવિધ આ રીતે, -

(૧) હિંસા શસ્ત્રપ્રયોગથી થાય છે...

(૨) હિંસા મનના સંકલેશથી જન્મે છે...

(૩) હિંસા અજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાનનાં કારણે થાય છે...

દા.ત. વેદવાક્યથી માની લીધું કે ‘પશુચરથી સ્વર્ગ-સુખ મળે.’

આ મિથ્યાજ્ઞાન છે. એ મિથ્યાજ્ઞાન પછી જીવને હિંસામાં પ્રેરે છે.

(૪) હિંસા વેરના લીધે થાય છે...

(૫) હિંસા ખાવાના લોભથી થાય છે...

(૬) હિંસા ધન-માલ આદિના લોભથી થાય છે...

ઈત્યાદિ હિંસાના હેતુ છે; કારણો છે.

આ હિંસાના હેતુઓનું વૈવિધ્ય થયું.

(૨) હવે **હિંસાના સ્વરૂપનું** વૈવિધ્ય જોઈએ.

પ્રભુ જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, એ વિષયનું વિવિધ સ્વરૂપ બતાવે છે.

જેમ કે એ જ હિંસાનું સ્વરૂપ કેવું ? તો કે

- (૧) પ્રમાદ યોગથી પ્રાણનાશ એ હિંસા. એમ,
- (૨) બીજાને કાયિક માનસિક દુઃખ અપાય એ હિંસા. વળી
- (૩) આત્માના અપ્રશસ્ત યોગ એ હિંસા છે. ‘પદ્મીસૂત્ર’ માં લખ્યું છે.
‘અપસત્થા ય જે જોગા, પરિણામા ય દારુણા;
પાણાઈવાયસ્સ વેરમણે, એસ વુત્તે અઈક્કમે.’

‘મન-વચન-કાયાના અપ્રશસ્ત યોગો, જેનાં પરિણામો ભયંકર છે, એ અશુભયોગ એ હિંસા-ત્યાગના વ્રતનું ઉલ્લંઘન છે,’-એમ જ્ઞાની કહે છે...

હિંસા ત્યાજ્ય છે; કેમ કે એના ફળ તરીકે...

(૩) હિંસાનાં ફળ :

- (૧) હિંસા આત્માનું સ્વરૂપ વિકૃત કરે છે.
- (૨) હિંસાના વિપાકમાં દુઃખ દુર્ગતિ વગેરે ભયંકર છે.
- (૩) હિંસાના ફળમાં સંકલિષ્ટ પરિણામ બને, તેથી ભાવિ માટે સંસ્કાર ખરાબ પડે છે...

(૪) હિંસાથી હિંસિત જીવને પણ સંકલિષ્ટ પરિણામ જાગે છે, તેથી એને પણ ખરાબ સંસ્કાર ઊભા થાય છે.

(૫) તેથી એની ય ભાવિ ગતિ બગડે છે. હિંસાના આ ફળ ઉપરાંત

(૬) ‘હિંસાથી લેશ્યા-પરિણામ બગડે, એનો પડઘો જીવનના બીજા કાર્યો પર પડે છે.’ આ પણ ખરાબ ફળ છે, પછી બીજા કાર્યો ઉગ્ર અશુભ લેશ્યાથી થવાનાં.

વિવિધ હેતુઓ, વિવિધ સ્વરૂપો, અને વિવિધ ફળોનાં પ્રતિપાદનથી પ્રભુની વાણી દળદાર ને માલદાર હોય છે. ત્યારે તો ધુરંધર વિદ્વાનો અને નિર્મળ અવધિજ્ઞાની ઈંદ્રો જેવાય એ વાણી સાંભળીને ઠરી જાય એમાં નવાઈ નથી. આ ‘અનેક જાતિ વિચિત્ર’ નામનો અતિશય છે. હવે

(૭) વાણીમાં આરોપિત વિશેષતા,

ત્રિભુવનગુરુશ્રી તીર્થંકર પરમાત્માની વાણીના ઉપ અતિશયના ચોથા વિભાગમાં આ એક અતિશય છે કે વાણી ‘આરોપિત વિશેષતાવાળી’ હોય છે. ‘આરોપિત વિશેષતા’ એટલે કે સ્થાપિત વિશેષતા, અર્થાત્ જેમાં શબ્દે શબ્દે વિશેષતા કેવી સ્થપાયેલી હોય ? તો કે બીજાઓ જે શબ્દો બોલે તે સામાન્ય લાગે, અને તીર્થંકર પ્રભુ જે શબ્દ બોલે તે વિશિષ્ટ કોટિનો લાગે ! એટલા માટે તો મોટા ગણધર મહારાજ પણ પ્રભુની વાણીના શબ્દે શબ્દે વિસ્મય પામે છે. ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીજી મહારાજ માટે ઉપદેશમાળા શાસ્ત્રમાં લખ્યું ‘વિમ્હિય હિયઓ

સુણઈસવ્વ' અર્થાત્ વીરપ્રભુનું બોલેલું બધું વિદિત હૃદયે સાંભળે છે.

પ્રશ્ન : શબ્દ તો બીજા બોલે એ જ હોય, પછી એમાં વિશેષતા શી ?

ઉત્તર : એના એ જ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં વક્તા-વક્તાએ ફરક પડે છે. શબ્દ બોલનાર વિશિષ્ટ પુરુષ હોય એટલે એનો એ શબ્દ વિશિષ્ટ લાગે. દા.ત. મોટો ભાઈ નાના ભાઈને કહે 'જો તોફાન ન કરાય, 'એ શબ્દો નાનાને સામાન્ય લાગે, પણ જો માતા કહે, તો એજ શબ્દો એને વિશેષ લાગે છે, અને પિતા કહે તો એના કરતાં વિશેષતાવાળા લાગી તરત ગ્રાહ્ય અને આદરણીય બને છે.

એમ, સામાન્ય મુનિ વ્યાખ્યાન કરતા હોય, એમાં એક દિવસ મોટા આચાર્ય મહારાજ વ્યાખ્યાન કરે, તો પર્ષદાથી એ વિશેષરૂપે ઝીલાય છે, પછી ભલે મુનિએ કહ્યું એ જ આચાર્ય મહારાજ કહે છે. દા.ત. કહ્યું 'જન્મ મરણાદિ વિટંબણાઓના કારણે સંસાર અસાર છે;' પણ વક્તવ્ય-લબ્ધિવાળા મોટા આચાર્ય મહારાજના આ જ શબ્દે શબ્દ શ્રોતાને વિશેષતાવાળા લાગે છે.

ભગવાનની વાણીનો આરોપિત-વિશેષતાવાળા શબ્દોનો અતિશય એટલે પછી પૂછવાનું જ શું ? વિશેષતા અનેક રીતે હોય છે. શબ્દરચના અદ્ભુત હોય. એથી વિશેષ એનું ઉચ્ચારણ અતિ અદ્ભુત ! એમાં ઘંટડી જેવો મીઠો રણકો હોય છે. વાજિંત્રનાદમાં જેમ અતિશય માધુર્ય તેમ અહીં પ્રભુની વાણીના નાદમાં હોય છે. ત્યારે ઉપદેશની જે વસ્તુ કહેવાય છે, એ ખૂબ જ આકર્ષક હોય છે. કહો, શબ્દે, શબ્દે એવી અલૌકિક અદ્ભુતતા હોય છે, કે એની ઉપમા માટે કોઈ દૃષ્ટાન્ત ન મળે. એ તો શ્રોતા જ અનુભવી શકે કે એમાં કેવી કેવી વિશેષતા હોય છે. એના ઉપર જ કહેવાય છે ને કે પ્રભુની વાણી લગાતાર છ મહિના સુધી કદાચ સાંભળવા મળે, તો શ્રોતાને ભૂખ-તરસ-થાક ઉંઘ-સુસ્તી વગેરે કશાનો અનુભવ ન થાય ! એટલી બધી એમાં મીઠાશ હોય છે શબ્દથી, સૂરથી અને અર્થથી વિશિષ્ટતા હોય છે. આ 'આરોપિત-વિશેષતા' નામનો અતિશય, હવે છેલ્લો અતિશય,—

(૮) વાણી અવિચ્છિન્ન :

અરિહંત ભગવાનની વાણીના ૩૫ ગુણોમાં ૩૪ ગુણ વિચાર્યા. હવે છેલ્લો એક ગુણ 'અવિચ્છિન્ન' છે. વાણી 'અવિચ્છિન્ન' એટલે કે વિચ્છિન્ન નહિ; વિચ્છેદ અર્થાત્ અભાવવાળી નહિ; શાના અભાવવાળી ? તો કે વાણીમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન ચાલ્યું એ વિષયને સિદ્ધ કરનારા અને પુષ્ટ કરનારા તર્ક-યુક્તિ અને દૃષ્ટાન્તના અભાવવાળી નહિ. એટલે જ જિનવાણીની આ ખૂબી છે કે યુક્તિ દૃષ્ટાન્તોથી સત્તર વિષયને યાને મુક્તિ આદિથી સિદ્ધ પદાર્થને કહેનારી હોઈને શ્રોતાને સીધી ગળે ઉતરી જાય છે. પૂછો,—

પ્રશ્ન : શું દરેક વિષયમાં યુક્તિ હોય ?

ઉત્તર : યુક્તિ ઘણે ઠેકાણે હોય; માત્ર જે વિષય આગમગમ્ય હોય છે એમાં યુક્તિ ન લગાવાય. દા.ત. ‘સંસાર કદી ખાલી નથી થવાનો, જીવો સદા ચારે ગતિમાં ભટકતા રહેવાના છે.’ હવે આમાં દલીલ કરવામાં આવે કે —

દલીલ : સંસારમાંથી જીવો મોક્ષે જવાનું ચાલુ જ છે, છ છ મહિને ઓછામાં ઓછો એક જીવ તો મોક્ષે જાય જ. આમ ભવ્ય જીવો મોક્ષે જવાનું ચાલુ જ છે, ને સંસારમાં નવા જીવો ઉત્પન્ન તો થવાના નથી, પણ અનાદિ કાળથી જેટલા જીવો વિશ્વમાં છે તેટલા જ છે, તો પછી અનંતકાળે... અનંત અનંતકાળે... ક્યારેય પણ સંસારમાંથી ભવ્ય જીવો તો ખાલી થઈ જ જાય જ ને ?

સમાધાન : આ દલીલ નકામી છે, ક્યારેય પણ સંસાર કેમ ખાલી ન થાય એનું નિરાકરણ યુક્તિથી ન થાય, માત્ર કેવળજ્ઞાનીનાં વચનથી જ આ માનવું પડે કે ‘સંસાર કદી ભવ્ય જીવોથી પણ ખાલી થવાનો નથી.’ અનંતજ્ઞાનીઓએ પોતાના અનંત જ્ઞાનમાં એવું જ જોયું છે કે આ સંસાર કદી ભવ્ય જીવોથી ખાલી થવાનો નથી, અને એ પ્રમાણે એમણે ભાખ્યું છે; તેથી એ વસ્તુ એમજ છે, - એમ આપણે શ્રદ્ધાથી માનવાનું. સર્વજ્ઞનાં વચનથી અર્થાત્ આગમથી માન્ય એટલે કે ‘આગમગમ્ય’ આ પદાર્થ છે. હેતુગમ્ય નહિ, યુક્તિગમ્ય નહિ.

ઠીક છે, સ્થૂલ સમજૂતી આપી શકાય કે આજ સુધી કાળ કેટલો ગયો ? તો કે અનાદિકાળમાં અનંતાનંત કાળ ગયો. એનું માપ નથી; અમાપ કાળ ગયો. હવે આજે પ્રશ્ન કરાય છે તો આજથી માંડીને અનંત અનંતકાળમાં સંસાર ખાલી થવાનું કહો છો, તો એ પ્રશ્ન થાય કે આજથી શરૂ કરી ભવિષ્યમાં કેટલા કાળે ખાલી થવાનું કહો છો ? જે અનંતાનંત કાળ લેશો એ બધો ગમે તેટલો અનંત અનંતકાળ, પણ એ આજથી શરૂ થતો હોઈ મર્યાદિત કાળ થવાનો. તો સવાલ આ છે કે જે આ સંસાર ભૂતકાળના અમાપ-અમર્યાદિત કાળમાં ખાલી થવાનું ન બન્યું, એ સંસારને શું ભાવિ માપસરના (મર્યાદિત) કાળમાં ખાલી થવાનું બનશે ? આમ સ્થૂલ બુદ્ધિનું સમાધાન કરી શકાય, પરંતુ વાસ્તવમાં આ પદાર્થ યુક્તિગમ્ય નથી, પરંતુ આગમગમ્ય છે; ને એ સર્વજ્ઞ કથિત હોવાથી પ્રમાણભૂત છે.

આગમગમ્ય પદાર્થને હેતુગમ્ય યુક્તિગમ્ય બનાવવાનો આગ્રહ ન રખાય. સંમતિતર્કશાસ્ત્ર ના પાડે છે. એવો આગ્રહ રાખવામાં શ્રદ્ધા ડગમગવાનો સંભવ છે બાકી તે સિવાયના પદાર્થમાં હેતુ-યુક્તિ લાગી શકે. દા.ત. અસત્ય ન બોલવું જોઈએ; એથી પાપ લાગે.’ હવે આમાં યુક્તિ શી ? તો કહેવાય, આપણી સામે કોઈ અસત્ય બોલે તો આપણે તે ચલાવી લઈએ ? ના, કેમ કે આપણને એ ગમતું

નથી કે આપણી પ્રત્યે કોઈ જૂઠથી વ્યવહાર કરે. તો પછી આપણે અસત્ય બોલીએ એ સામાને કેમ ગમે ? ન જ ગમે, તો અસત્ય બોલાય જ કેમ ? ન જ બોલાય, આ યુક્તિથી અસત્ય ભાષણ અનુચિત ઠરે છે.

એમ, આત્મા, કર્મ, પરલોક, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ, વગેરે વગેરે પદાર્થ યુક્તિસિદ્ધ છે. તીર્થંકર ભગવાનની વાણી આ વિષયોનું વર્ણન કરે છે, તેમાં યુક્તિ દૃષ્ટાન્તો પણ ભરચક આવે છે.

પ્રભુની વાણી આવી અવિચ્છિન્ન વાણી શાસ્ત્રોમાં અંકિત થયેલી, એ ઉપા. યશોવિજયજી મહારાજ સંમતિતર્ક વગેરે શાસ્ત્રોમાંથી ભણેલા, એમાં સ્યાદ્વાદ આદિ સિદ્ધાન્ત અને અનેકાનેક અન્વય વ્યતિરેકી તર્ક દૃષ્ટાન્ત વગેરે આવે. એ ભણીને કાશી ગયેલા. ત્યાં દર્શનોનું વિસ્તારથી અધ્યયન કર્યું. એમાં એકવાર બહારથી એક જબરદસ્ત વિદ્વાન વાદી કાશીમાં આવ્યો. કાશીના પંડિતો એકેક એની સામે વાદમાં બેસતા ગયા પણ એને જીતી શક્યા નહિ પછી ઉપા. યશોવિજયજી મહારાજ કાશીના પંડિતો પાસે વાદની અનુજ્ઞા મેળવીને એ દુર્ધર્ષ વાદી સામે બેઠા, અને સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતથી એના પર જીત મેળવીને કાશીની આબરૂ બચાવી લીધી. આ પ્રતાપ પ્રભુની વાણીના અતિશયનો.

હવે કવિ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્તવનની છેલ્લી ગાથા કહે છે,

સિંહાસન અશોક, બેઠા મોઢે લોક,

આજ હો સ્વામીરે શિવગામી, વાચક યશ થુણ્યોજી...૫

ભાવાર્થ : રત્નજડિત સિંહાસન પર અશોકવૃક્ષની નીચે બિરાજમાન પ્રભુ લોકોના મનને મોહિત આકર્ષિત કરે છે, અત્યંત આનંદ પમાડે છે. એવા શિવગામી પ્રભુની વાચક્યશ કવિ આજે સ્તુતિ કરે છે.

વિવેચન : ભગવાન જ્યારે વિહાર કરે ત્યારે રત્નોનું સિંહાસન ઉપર આકાશમાં ચાલે છે. પછી ભગવાન બેસવા જાય ત્યારે આપોઆપ એ નીચે ઉતરી પ્રભુની બેઠક નીચે ગોઠવાઈ જાય છે. આ સિંહાસન રંગબેરંગી વિવિધ ઊંચા રત્નોથી મઢેલું હોય છે. દેવો તરફથી ભગવાનનાં આટલા બધાં સન્માન ? હા, ભગવાન જ એવા મહાન છે કે તેમનાં આ રીતે ઊંચા સન્માન દેવો હોંશે હોંશે કરે છે. સામી વ્યક્તિ જેટલી મહાન હોય તેટલા ઊંચા તેનાં પૂજા-સત્કાર સન્માન કરવાનું મન ભક્તને થાય, એ સહજ છે.

જે પ્રભુને દૃષ્ટ કરવો છે, તેની સેવા પૂજા તમે નોકર પૂજારી પાસે કરાવો છો, તો કરાવાય ?

એમાં વળી પૂજા માટે પૂજારીના હાથમાં વાળાકૂચીનો કૂચડો આપ્યો... એટલે પછી એ ભગવાનની કેવી દુર્દશા ? તો કે આજનો પૂજારી જેમ વાસણ કે ઓટલો માજે એમ પ્રભુજીને માંજી નાખે છે ! આ તો ‘મોચીના દેવને ખાસડાની પૂજા’ જેવું થયું. કેમ જાણે ભગવાન એટલા બધા ઓટલા કે વાસણ જેટલી હલકી કિંમતના ! તે એમની સરભરા રોબ્બડ પૂજારીના હાથે કરાવવાનું રાખ્યું ! શું ભગવાન ઓટલા બધા હલકા છે ?

સામા માણસની કેવી સરભરા કરો છો, એ પરથી તમારા દિલમાં એ માણસનું કેવુંક નીચું કે ઊંચું સ્થાન છે એનું માપ નીકળે છે.

માતાના દિલમાં બાળ બાબાનું કિંમતી સ્થાન છે, તો માતા બાબાને પોતાના કોમળ હાથે જાતે નવરાવે છે, નોકરને નવરાવવા સોંપતી નથી. હવે તમને પૂછું કે પ્રભુ તમારા ઘરના બાબાથી ય ગયા ? તે પૂજારીના બરછટ હાથે અને વાળાકૂચીના ગોદાથી પ્રભુને સ્નાન કરાવો છો !

કહે છે “વાળાકૂચી વિના ખૂણામાંથી કેશર નથી નીકળતું” એટલે એનો તો અર્થ એ જ ને કે ખૂણાના કેશરના વાંકે વાળાકૂચીના ગોદા પ્રભુના આખા શરીર પર લગાવવાના ? મલમલના ખાસા મોટા ટુકડાને પાણીથી ઝરબોળ કરી, પછી એનાથી પ્રભુના અંગે છબછબિયાં કરો, પછી જુઓ કે ખૂણામાંથી ય કેશર નીકળી જાય છે કે નહિ ? કેશર કાંઈ ગુંદર નથી. મોટા કપડાથી મૂર્તિ પર પાણીના છબછબિયાં થાય, તો બધું કેશર ચંદન પલળીને તેમજ કપડાના ધક્કાથી નીકળી જાય. પણ પાણી-ઝબબોળ કપડાથી છબછબિયાં હોં; કિન્તુ ભીના પોતાથી માત્ર લૂછી નાખવાનું નહિ.

વાત એટલી છે કે પ્રભુને આપણા દિલમાં કેવું સ્થાન આપવું છે ? જો ઊંચું સ્થાન આપવું હોય તો એમની ઊંચી સેવા-સરભરા-સન્માન કરવાનું રાખો, અને તે પણ જાતે કરવાનું રાખો. હલકા નોકર જેવા પૂજારીને તો પ્રભુ પાસે ઊભો પણ રખાય નહિ કેમ કે એના પરસેવાવાળા મેલા કપડાની અને એના પરસેવાની દુર્ગંધ પ્રભુને અડચા કરે. સુખી શ્રાવકને પોતાને માટે પણ શાસ્ત્રે કહ્યું કે આજના પૂજાનાં કપડાં ધોયા વિના બીજા દિવસે પૂજા માટે વપરાય નહિ કેમ કે એના પર પરસેવાના પુદ્ગલ ચોંટ્યા હોય તે એની દુર્ગંધ પ્રભુ પાસે ન લઈ જવાય.

જીવનમાં અરિહંતને કેવુંક સ્થાન ? :

એકલી પૂજારી રાખવાની વાત નથી, પણ આપણે જીવનમાં અરિહંતને કેવું અને કેટલું સ્થાન આપીએ છીએ, એ પણ વિચારવા જેવું છે. દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન લેતા હો, તો એના ખર્ચ કેટલા ? અને ત્યાં અરિહંત-ભક્તિના ખર્ચ કેટલા

? આજ તો લગ્નના મંડપમાં ૧ દોઢ લાખ રૂ. ખરચી નાખે છે. એ વખતે એ ખર્ચ બહુ ઓછો કરી નાખી અરિહંતની ભવ્ય ઠાઠ અને સંગીતમય પૂજા ભક્તિ અને મંદિરમાં અનેરા ડેકોરેશન સાથે ભવ્ય આંગી કરવાનું સૂઝે ? જીવનના કેટલાય પ્રસંગોમાં અરિહંતને ઊંચું સ્થાન આપવું હોય, તો આપી શકાય એમ છે. પ્રભુના અતિશય ઉપર આ વિચારણા છે કે દેવકૃત ૧૯ અતિશયોમાં દેવો જાતે પ્રભુનાં કેવા કેવાંક સત્કાર સન્માન કરે છે તો આપણને આવા અતિ અતિ દુર્લભ અરિહંતદેવ ઈષ્ટદેવ તરીકે પૂજવા મળ્યા પછી આપણે આ પ્રભુનાં કેવા કેવા સત્કાર-સન્માન કરવા જોઈએ ? એમાં આ વસ્તુ પણ આવી જાય કે ઠેઠ મોરપીંછીથી માંડી આંગી સુધીની ભગવાનની પૂજા આપણે જાતે જ કરવી જોઈએ, પણ નોકર પાસે ન કરાવાય.

ભગવાનના જીવ ‘નયસાર’ માં અતિથિ-સત્કારનો ગુણ હતો. તો જંગલમાં સાધુ-સંત-સંન્યાસીની તપાસ કરવા સ્વયં જાતે ગયેલા. ત્યાં તેમણે નોકરોને આ કામ નહોતું ભળાવ્યું કે જાઓ તમે કોઈ અતિથિ મળે તો બોલાવી લાવો.’ ના જાતે શોધવા ચાલ્યા. તમે ભગવાનની પૂજા-પક્ષાલ-અંગલૂછણાં જાતે કરવાના છોડીને નોકરો પાસે કરાવો છો, તો શું હલકાના હાથે મહાપુરુષની સેવા કરાવાય ? ના, ઈન્દ્રો ભગવાનના કેવા સન્માન કરે છે તે નજર સામે રાખવું જોઈએ, માતાના ઘરેથી બાળ ભગવાનને મેરુ પર્વત પર અભિષેક માટે લઈ જવા છે, તો એ કામ ઈન્દ્રે બીજા દેવતાને ન ભળાવ્યું કે ‘જા પ્રભુને લઈ આવ’, પણ પોતે જ પાંચ રૂપ કરી પ્રભુને લઈ આવ્યા.

અષ્ટપ્રાતિહાર્યમાં અશોકવૃક્ષ છે, જે સિંહાસન પર બિરાજમાન પ્રભુની પાછળ હોય છે. પ્રભુથી ૧૨ ગણો ઊંચો હોય છે. ‘પ્રભુ બેઠા મન મોહે’, - આવા બાર પર્ષદાની વચ્ચે બિરાજમાન પ્રભુ ભવ્ય જીવોને મોહ પમાડે છે તે જ ભવમાં પ્રભુ મોક્ષગામી છે, એવા પ્રભુ જીવોને પ્રતિબોધ પમાડીને સમ્યગ્દર્શન દેશવિરતિ, સર્વવિરતી... યાવત્ સર્વસંગત્યાગ અને ક્ષપકશ્રેણિ સુધીના ધર્મો આપે છે. એ રીતે અરિહંત જેવા માર્ગદાતા અન્ય કોઈ નથી. આવા શિવગામી અરિહંતની કવિ શ્રી વાયક યશોવિજયજી મહારાજ આજે સ્તુતિ કરે છે, -

આજ હો સ્વામી રે શિવગામી, વાયક જસ યુષ્યોજી.

(ઈતિ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જિન સ્તવન વિવેચના)

બહિરાત્મા-અંતરાત્મા-પરમાત્મા-૨

(ગતાંકથી ચાલુ...)

નમી રાજર્ષિને ઈન્દ્રે બંગલા બંધાવવા, કોટ સમરાવવા વગેરે કહ્યું, પણ મહર્ષિએ ઉત્તર કર્યો કે ‘માર્ગમાં જે ઘર કરી બેસે તે ઠગાય છે.’

સંસાર તો જંગલ છે, જંગલમાં તો સિંહ-વાઘ-વરુથી મરવાનો, ને લૂંટારાથી લૂંટાવાનો ભારે ભય ! ત્યાં મુકામ કરી નિરાંતે ન બેસાય. એમ ઉત્તમ મનુષ્યભવમાં જો કાયા-માયામાં નિરાંત કરી, તો મુક્તિના મુખ્ય સ્ટેશન ભૂલી જવાશે, ને લૂંટાવાનું થશે ! દિલ્હી જવું છે, વચલા સ્ટેશને મેઈલ ઊભો; ત્યાં પ્રવાસી નીચે ઉતરે તો ય કેવા હૃદયે ? કઈ સમજ સાથે ? એજ ને કે ગાડી અને માલ ન ઉપડી જાય; નાસ્તાપાણીમાં બહુ ખર્ચાઈ ન જાય.

એમ અંતરાત્મા આ જીવન-વિસામાને હવે બહુ પાપ સેવનરૂપી ખર્ચથી નભાવવા ખુશી નહિ. એટલે પાપપ્રવૃત્તિઓમાં શક્ય ઘટાડો કરે છે. એ માટે દાન-શીલ, ત્યાગ-તપ, શમ-દમ (કષાયનિગ્રહ-ઈન્દ્રિયનિગ્રહ) શુભ ભાવનાઓ વગેરેના ભવ્ય પુરુષાર્થ, અને હિંસાદિ પાપોમાં ધરખમ ઘટાડો કરે છે. એમાં કાયાથી શક્ય ન હોય તો વાણીથી, ને એ શક્ય ન હોય તો મમથી કરે છે. આત્મદષ્ટિ બન્યા એટલે આત્માના તારક દેવાધિદેવ અને સદ્ગુરુ પર અથાગ શ્રદ્ધા-પ્રીતિ-ભક્તિ આદરે છે, બસ ! એક જ લગની છે. ‘આત્માની ઉપર કર્મના અને દોષના ભાર ઉતારું, ગુણસમૃદ્ધિ વધારું, આત્માનું પાપવીર્ય ઘટાડી ધર્મવીર્ય વધારું.’ અંદર ધર્મવીર્ય તો ઘણું છે, પણ બહિરાત્મભાવે એને છારી દીધું છે, આવરી દીધું છે. બહિરાત્મભાવની વાસનાઓને જેમ જેમ ઘટાડવામાં આવે, તેમ તેમ ધર્મવીર્ય વધે છે. અલબત્ત એ માટે ધર્મનો પુરુષાર્થ વધતો રહેવો જોઈએ. ધર્મવીર્ય વધવાથી અંતરાત્મભાવ પણ વિકસિત બને છે. પછી કાયાદિની ખાનપાનાદિ પ્રવૃત્તિ ક્યાં થઈ જાય છે, એની જાણે ખબર જ નથી પડતી ! તેથી ઊલટું, ધર્મની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ સહજ જેવી બનતી આવે છે ! ક્ષમાદિ ધર્મ આત્મસાત્ યાને આત્માના સ્વભાવભૂત બનતા આવે છે. સ્વરૂપમણતા વધતી ચાલે છે.

પરમાત્મદશા :- અંતરાત્મભાવમાં આગળ આગળ વધતાં જ્યાં ઉચ્ચ નિરાલંબન ધ્યાનથી સ્વરૂપમણતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી, ક્ષમાદિ ધર્મ અને તત્ત્વસંવેદનને બિલકુલ આત્મસ્વભાવભૂત કરી દે છે, ને આત્મા વીતરાગ બને છે, ત્યારે ત્રીજી પરમાત્મદશા પ્રગટ થાય છે. ત્યાં જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતી કર્મોનો નાશ થઈ જવાથી લોકાલોક-પ્રકાશક અનંતજ્ઞાન-દર્શન અને અનંતવીર્ય આદિ પ્રગટે છે. હવે અહીં ત્રણેય કાળનું સમસ્ત વિશ્વ પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોવાથી કશું જ ન જાણેલું ન દેખાતું રહેતું નથી કે જેના માટે ચિંતન કે ધ્યાન કરવું પડે: માટે આ ધ્યાનાતીત

શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થ અવસ્થા છે.

અલબત્ત અહીં હજી અઘાતી કર્મો અને દેહનો સંબંધ છે, કર્મનો ઉદય અને દેહની પ્રવૃત્તિ છે, છતાં અજ્ઞાન અને નિદ્રા, મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-રાગ-દ્વેષ-કામ અને હાસ્યાદિ દ, (હાસ્ય-શોક, રતિ-અરતિ, ભય-જુગુપ્સા) તથા દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્યના પાંચ અંતરાય, એ આત્માના મુખ્ય અઢાર દોષ એના અવાન્તર પ્રકારો સહિત સર્વથા નાશ પામી ગયા હોવાથી, તદ્દન શુદ્ધ સ્વચ્છ ગુણમય અવસ્થા પ્રગટ થઈ ગઈ છે; માટે આ સદેહ પરમાત્મદશા છે; પરમાત્મા બનેલાને હવે નથી રાગ, નથી દ્વેષ; નથી કામ, નથી ક્રોધ; નથી હર્ષ નથી શોક; નથી આહારાદિની આસક્તિ, નથી વિષયતૃષ્ણા એ તો વીતરાગ, ઉદાસીન, અને સમભાવી હોય છે; નિષ્કામ અને નિષ્તૃષ્ણ હોય છે. સ્વચ્છ દર્પણની જેમ સદા વસ્તુમાત્રના અનાસંગ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા હોય છે. એમને હવે કશું ઈષ્ટ, અનિષ્ટ લાગવાનું હોતું નથી; માટે તો એ સુખે-દુઃખે, ભવે-મોક્ષે સમભાવવાળા અને નિરીહ કહેવાય છે; તેથી જ એ ઈંદ્રાદિના સન્માન પ્રત્યે રાજી થતા, કે પિશાચી ઉપદ્રવો પ્રત્યે નથી નારાજ થતા. આત્માની વિભાવદશામાંથી મુક્ત સ્વભાવરમણતાવાળી આ કેવી અલૌકિક સહજ સુંદર દશા ! ક્યાં માટીની કાયાના ક્ષણજીવી જડ સૌંદર્ય, અને ક્યાં સચ્ચિદાનંદધન આત્માના શાશ્વતા ચૈતન્યમય સૌંદર્ય ! અગ્નિના ભીષણ તાપ અને તેજાબની જલદતામાં સર્વ અશુદ્ધિઓ બળી ખાખ થઈ ગયા પછી ચળકતા સો ટ્યના સુવર્ણ જેવી આત્માની વિશુદ્ધ પરમાત્મ અવસ્થામાં હવે ઉજ્જવળ અનંત જ્ઞાન-દર્શનની જ્યોતિ ઝગમગે છે. પળે પળે આપણા આત્માની થતી રાગી-દ્વેષી દશા, આત્મામાં ખદબદતા ક્રોધ-લોભ, માન-મદ, હર્ષ-શોક, આત્માને પીડતી ઈષ્ટ અણગમા, -આ બધું આત્મસુવર્ણને કથિર જેવું બનાવી દે છે; ત્યારે પરમાત્મદશા આત્મસુવર્ણને જ્વલંત ઝગમગાટ અર્પે છે. હજી દેહસ્થ હોવાથી આને સદેહ પરમાત્મદશા કહી.

પછી બાકીના અઘાતીકર્મ, શાત-અશાતા વેદનીય કર્મ, આયુષ્યકર્મ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ ભોગવાઈને નાશ થઈ જતાં, હવે કોઈ કર્મનો સંબંધ નહિ રહેવાથી તે આત્મા દેહાદિસંબંધ-રહિત બની સદાને માટે મોક્ષ પામે છે, તે વિદેહ પરમાત્મદશા છે. ત્યાં હવે સદા અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અવ્યાબાધ સુખ, અનંત ચારિત્ર (વીતરાગતા), અક્ષયપણું, અરૂપીપણું, અગુરુલઘુપણું અને અનંત વીર્યાદિ, -એમ મૂળ આઠ ગુણ પ્રગટ રહે છે. ત્યાં સાંસારિક સુખ-દુઃખ, જન્મ-મરણ, સુરૂપ-કુરૂપતા, ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર, માનાપમાન વગેરે કોઈ દ્વન્દ્વો નથી. સ્ફટિકવત્ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય ઝળહળે છે.

કયા પરમાત્મા અરિહંત ? :- સદેહ પરમાત્મદશાની સાથે, જે જીવે પૂર્વની વિશિષ્ટ સાધના કરીને તીર્થંકર-નામકર્મનું ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય ઉપાજર્ચુ હોય તેમને, તે

પુણ્ય ઉદયમાં આવવાથી, પહેલાં સ્તોત્રપૂજાના વિષયમાં, અરિહંતના ૩૪ અતિશય, ૩૫ વાણીગુણ વગેરે જે શક્તિ કહી આવ્યા, તે પણ પ્રગટ થાય છે, અષ્ટ પ્રાતિહાર્યાદિ પૂજાને અર્હ (યોગ્ય) બને છે, માટે તે અરિહંત, યા અરહંત કહેવાય છે; અને તે ધર્મ-તીર્થ (ધર્મ-શાસન)ની સ્થાપના કરે છે, માટે તે તીર્થકર પરમાત્મા પણ કહેવાય છે. સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સંઘને તે સ્થાપે છે. આમ એ પરમાત્મા બનેલા હોય છે, ‘અનાદિના’ નહિ.

સુવાક્ય

દુન્યવી સગવડ-અગવડ અંગે ભાગ્યની પેટીના ભરોસે રહેવાનું. એ પેટી જો કાણી, તો બહાર કાણું જ સમજે. પેટી અધુરી થતી લાગે તો પરમાર્થ પરોપકારનાં સુકૃતો કર્યે રાખવાનાં, જેથી પેટી પુણ્યે ભરી રહે.

ગુરુજનની પૂજા એટલે માનવી તરીકે મળેલી બુદ્ધિ-શક્તિનો પહેલો સદુપયોગ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“શાસન પ્રભાવના”

વર્ષ-૭, અંક-૩૬, તા. ૩૦-૫-૧૯૫૯

અરિહંત અનંતા શી રીતે

બહિરાત્મભાવમાંથી નીકળી અંતરાત્મા અને પરમાત્મા બનવા માટે એમને સર્વજ્ઞોક્ત તત્ત્વો અને મોક્ષમાર્ગનું જ્ઞાન તથા ધર્મશાસનની નિશ્રા (ઓથ) જોઈએ; અને તે પૂર્વે થઈ ગયેલ અરિહંત પરમાત્મા થકી જ મળી શકે. વળી તે પૂર્વના અર્હતપરમાત્મા પણ એમની પૂર્વે થઈ ગયેલ અરિહંત પ્રભુના તત્ત્વદર્શન અને ધર્મશાસનના આધારે જ બન્યા હોય, એમ પૂર્વે પૂર્વે વિચારતાં અનંતા અરિહંત પરમાત્મા યુક્તિ પુરસ્સર સિદ્ધ થાય છે. એટલે જે લોકો પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીને જ ઐતિહાસિક તીર્થકર તરીકે ઓળખાવી એમની પૂર્વના તીર્થકર ભગવાનો અંગે સંદેહ ઊભો કરે છે, તેઓ અજ્ઞાન યા મિથ્યા ગ્રહને લીધે વાસ્તવિક નિશ્ચિત હકીકતનો ખોટો વિરોધ કરનારા છે. અરિહંત પરમાત્મા એક બે નહિ. પણ અનેક થઈ ગયા છે, એ વાસ્તવિક નિશ્ચિત હકીકતનું સૂચન ‘નમો અરિહંતાણં’ માના બહુવચનથી થાય છે. કેમકે બહુવચન એ, અદ્વૈત યાને જેનો બીજો પ્રકાર નથી એવી એક માત્ર વસ્તુનો નિષેધ કરે છે.

અહીં એટલું ધ્યાનમાં રહે કે- ‘જગતમાં આત્માનું અદ્વૈત એટલે એકમાત્ર આત્મા-પરમાત્માનું અદ્વૈત છે, એટલે કે એકમાત્ર પરમાત્મા જ વસ્તુ સત્ છે, અથવા એકલું જ્ઞાનમાત્ર કે શબ્દમાત્ર વસ્તુસત્ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું અદ્વૈત, શબ્દનું અદ્વૈત છે, વિશ્વ એકલું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શબ્દસ્વરૂપ છે, આવા અનેક અદ્વૈત પ્રવર્તે છે; એ બધા મિથ્યા અને નિષેધ્ય છે, પરંતુ પ્રસ્તુત ‘અરિહંતાણં’ માના બહુવચનથી માત્ર આત્મા અને પરમાત્માના અદ્વૈતનો નિષેધ સૂચિત છે.

પ્ર.- ‘નમો અરિહંતાણં’ થી અનેકને એક જ નમસ્કાર કરવા જતાં નમસ્કાર

વહેંચાઈ નહિ જાય ?

ઉ.- ના, આ દાન જેવી ક્રિયા નથી. આ બહુવચનથી તો નમસ્કારના ફળની અતિશયતા સૂચવાય છે. કેમકે નમસ્કારના વિષય ઘણાં લેવાથી નમસ્કાર કરનારને ફળ અતિશય મળે છે. એટલે પ્રશ્ન ઊઠે કે જેમ એક રૂપિયાનું દાન ઘણા વચ્ચે વહેંચાવાથી દરેકને જેમ રૂપિયાનો અંશ માત્ર મળે છે, તેમ ઘણાંને એક નમસ્કાર કરવામાં શું ફળના નાના ટૂકડા ન થઈ જાય ?' પરંતુ આ પ્રશ્ન વિચારપૂર્ણ નથી. કેમકે દાનની ક્રિયામાં તો યાચકને લેવાનું છે, તેથી અનેક યાચકોમાં એક દાનની વસ્તુ વહેંચાઈ જાય એ સહજ છે; પરંતુ નમસ્કારની ક્રિયામાં તો નમસ્કરણીય વીતરાગ અરિહંતને કૃતકૃત્ય હોવાથી કશું લેવાનું નથી; એમાં તો નમસ્કાર કરનારને પામવાનું છે. તેથી જેવી રીતે દર્શન ક્રિયામાં કોઈ એક જ બગીચો જુએ, ને કોઈ એક સાથે અનેક બગીચા જુએ, તો પહેલા કરતાં બીજાને વધારે આલ્લાદ થાય છે; અર્થાત્ દર્શનક્રિયા એક છતાં એના અનેક વિષયો હોવાને લીધે એના ફળના ટૂકડા નથી થતા પરંતુ ઊલટું ફળમાં આલ્લાદ વધે છે; તેવી રીતે નમસ્કાર ક્રિયાના વિષય અનેક હોવાથી એના શુભ ફળમાં વધારો થાય છે. અનેક અરિહંત પ્રભુને નમસ્કાર કરવા માટે આંતરિક દષ્ટિ સમક્ષ અનેક અરિહંત પ્રભુ લાવવા પડે; અને એમ કરી નમસ્કાર કરવામાં ભાવોલ્લાસ ઘણો વધી જાય; ને તેથી નમસ્કાર કરનાર ભાગ્યશાળી એકને નમસ્કાર કરી ફળમાં શુભ ભાવના પામે તેના કરતાં અનેકને નમસ્કાર કરી ફળમાં શુભ ભાવનાના ઉત્કર્ષને પામે એ સહજ છે. આ અત્યધિક ભાવોલ્લાસનો અનુભવ કરવા માટે- 'નમો અરિહંતાણં'... વગેરે પંચપરમેષ્ટિ-સૂત્ર બોલતાં આપણે જાણે લોકની બહાર આલોકમાં ઊભા છીએ, અને સામે લોકમાં જાણે આપણી દષ્ટિ સમક્ષ અનંત અરિહંત, અનંત સિદ્ધ, અનંત આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુને સાક્ષાત્ જોતાં નમસ્કાર કરીએ છીએ, -એવું કરવાથી થાય છે. ત્યારે એકને બદલે અનેક પરમાત્માને નમસ્કાર કરવામાં શ્રમ કે ધન ખર્ચ વગેરે તો કાંઈ લાગતો નથી, પછી શા સારુ અનેકને લઈને આવો સહેલો છતાં ઊંચો લાભ ન લેવો ? કહે છે ને 'વચને કા દરિદ્રતા ?'- કોઈની સાથે વાતના પ્રસંગે વિવેકના બોલમાં કંજૂસાઈ શા માટે કરવી ? એમ અહીં 'નમનવિષયે કા દરિદ્રતા ?'- નમસ્કારના વિષય લેવામાં કંજૂસાઈ શા માટે કરવી ? વિષય તરીકે શા માટે અનેક અરિહંત ન લેવા ?

'નમોત્યુણં' 'નમસ્કાર હો' એ અર્થમાં કેટલાક સામર્થ્યયોગની પ્રાર્થના સૂચવે છે, તો બીજાઓ બીજો અર્થ લે છે. તે એ છે કે આ પ્રાર્થનાવચન વસ્તુગમ્યા લોકોત્તર જહાજ પામવાની ઈચ્છાવાળા માટે તેના સાધન તરીકે પહેલો ઈચ્છાયોગ કહે છે. લૌકિક જહાજ તરીકે નાવ, સ્ટીમર વગેરે ગણાય; લોકોત્તર જહાજ તરીકે અરિહંત પરમાત્માનું પ્રવચન અર્થાત્ જિનશાસન કહેવાય; કેમકે એ એનો આશરો લેનારને ભવસાગરથી પાર ઉતારે છે; પરંતુ તે વસ્તુસ્થિતિએ આશરો લેનારને.

અર્થાત્ ખરેખર આ જહાજ સ્વીકારનારને પાર ઉતારે છે. ખાલી નામથી જૈન હોય, યા માત્ર પૌદ્ગલિક દુન્યવી લાલસાઓ પોષવા માટે જ બીજા ઉપાયોની જેમ જૈન શાસનનો ઉપયોગ કરતો હોય, એ જૈનશાસનનો વસ્તુસ્થિતિએ આશરો લેનારો ન ગણાય. કેમકે જૈનશાસન તો સંસારનો અંત કરનારું છે. જ્યારે આને તો સંસાર પોષવો છે, સંસારનો અંત નથી લાવવો. ઈતરની જેમ એવાને પણ ઈચ્છાયોગ વગેરે હોઈ શકતા નથી; તેમ એ ભવપાર કરી શકતો નથી. તો જે ખરેખર જિનશાસનને સ્વીકારનારા છે, એમને હવે એની ઉપાસના કરવા માટે સાધન તરીકે ત્રણ પ્રકારના યોગ છે, એમાં અહીં ‘નમોસ્થુ’ કહીને પહેલો ઈચ્છાયોગ કહે છે. તેમાંથી બીજો શાસ્ત્રયોગ અને પછી ત્રીજો સામર્થ્યયોગ જન્મે છે; અને સામર્થ્યયોગથી તરત જ મહાફળ કેવલ્ય (કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થાય છે, એમ યોગના આચાર્ય કહે છે.

પ્ર.- ઈચ્છાયોગ વગેરે શું છે ?

ઉ.- ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ, એ તાત્ત્વિક ધર્મની પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ છે, કેમકે યોગ એટલે મોક્ષની સાથે યોજી આપે તે; અને તાત્ત્વિક ધર્મપ્રવૃત્તિ એ કરી આપે છે, માટે તે યોગ કહેવાય. એમાં ઈચ્છાયોગ વગેરેએ કક્ષાવાર ધર્મપ્રવૃત્તિના યથાયોગ્ય નામ છે. યથાયોગ્ય એટલા માટે, કે જે ધર્મપ્રવૃત્તિમાં ઈચ્છાની મુખ્યતા છે તેનું નામ ઈચ્છાયોગ; શાસ્ત્રની મુખ્યતા છે તેનું નામ શાસ્ત્રયોગ; અને સામર્થ્યની મુખ્યતા છે, તેનું સામર્થ્યયોગ. ત્રણેય પ્રવૃત્તિ ધર્મની તો ખરી જ; પાપપ્રવૃત્તિ નહિ, સંસાર પ્રવૃત્તિ નહિ. ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ તાત્ત્વિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ લેવાની; અર્થાત્ જેમાં ખરેખર ધર્મનું લક્ષણ ઘટે. જે ખરેખર જીવને દુર્ગતિથી ધારી (બચાવી) સદ્ગતિમાં ધરે તેનું નામ ધર્મ. તે જ તાત્ત્વિક ધર્મ કહેવાય અને તે સર્વજ્ઞકથિત જ હોવો જોઈએ. સર્વજ્ઞ વિના બીજાનું ગજું નહિ કે એવો ધર્મ બતાવી શકે. હવે (૧) ધર્મનો સાધક આત્મા પહેલે તબક્કે ઉચ્ચ કોટિની ધર્મસાધના નથી કરી શકતો; પહેલાં તો એ સાધનામાં પ્રવર્તે ત્યાં એને કેટલીય વિકલતા યાને ત્રુટિઓ રહી જાય છે. પરંતુ એને ધર્મ કરવાની ઈચ્છા પ્રબળ છે, તેથી અહીં ત્રુટિવાળી ક્રિયાની મુખ્યતા ન ગણતાં ઈચ્છાની મુખ્યતા ગણીને આવી ધર્મસાધનાને ‘ઈચ્છાયોગ’ નામ આપ્યું. એથી સ્પષ્ટ છે કે એકલી ધર્મઈચ્છાએ ઈચ્છાયોગ નથી, પરંતુ ધર્મ-ઈચ્છાવાળી ધર્મક્રિયા એ ઈચ્છાયોગ છે. પછી,

(૨) શુદ્ધ ધર્મ કરવાની ઈચ્છાના જોર પર ધર્મક્રિયામાં આગળ વધતાં વધતાં જ્યારે ક્રિયાની બધી વિકલતા અર્થાત્ ખામીઓ દૂર કરી, શાસ્ત્રે કહ્યા મુજબ અવિકલ યાને સંપૂર્ણ શુદ્ધ ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તે ધર્મપ્રવૃત્તિ ‘શાસ્ત્રયોગરૂપ’ બને છે. એમાં શાસ્ત્રના આદેશ સાચવવાનું મુખ્ય છે, માટે તે શાસ્ત્રયોગ કહેવાય છે.

(૩) એમાં પણ આગળ વધતાં જ્યારે અધિક એટલે કે વિશેષતાવાળી

ધર્મસાધના કરવાનું સામર્થ્ય ફોરવે છે, ત્યારે તે સાધનામાં તેમાં શાસ્ત્ર ઉપરાંત આત્મસામર્થ્યની વિશેષતા હોઈને તેને 'સામર્થ્યયોગ' કહેવાય છે.

આ ત્રણેય યોગ અલબત્ત આગમમાં સૂત્રરૂપે અર્થાત્ શબ્દશઃ ક્યાંય સાંભળવા નથી મળતા, છતાં યુક્તિસ્વરૂપ શાસ્ત્રથી એ સિદ્ધ થાય છે; અને 'આગમ-શ્રોપપત્તિશ્ચ...' એ શ્લોક મુજબ આગમ અને યુક્તિ, બંનેયથી પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે, ને તેનું શ્રવણ, મનન, આદિ કરવું જોઈએ. એટલું ખરું કે યુક્તિ લડાવવા જતાં આગમનો વિરોધ ન આવવો જોઈએ. બાકી એવા કેટલાય પદાર્થો છે કે જે સીધા શબ્દશઃ વર્તમાન આગમમાં નથી મળતા, છતાં એ યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, તેમજ આગમ વિરુદ્ધ નથી કિન્તુ આગમોક્ત પદાર્થની સાથે સંગત થાય છે. ઈચ્છાયોગાદિ ત્રણ યોગ આ પ્રકારના છે.

સુવાક્ય

જેના હૃદયમાં ભારોભાર દયા ભરી હોય એનાં હૈયાં તો એટલા મૂઠુ અને મીણ જેવા ઓગળી જનારાં હોય કે સામાની ભૂલ પર દયાના ભરપૂર ઝરણાં રહે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદયિ”

વર્ષ-૭, અંક-૩૭, તા. ૬-૬-૧૯૫૯

ઈચ્છાયોગ

‘કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્યજ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદતઃ ।

વિકલો ધર્મયોગો યઃ સ ઇચ્છાયોગ ઇષ્યતે ॥૧૧॥’

અર્થ :- કહ્યું છે કે (ધર્મ) કરવાની ઈચ્છાવાળા (અને) આગમશ્રવણવાળાની (એ આદરણીય તત્વનો) જ્ઞાની છતાં પ્રમાદના લીધે (થતી) જે ખામીવાળી ધર્મપ્રવૃત્તિ, એને ઈચ્છાયોગ માનવામાં આવે છે.

વિવેચન :- પહેલી ઈચ્છાયોગની કક્ષાની ધર્મપ્રવૃત્તિમાં ચાર વસ્તુ છે.

(૧) કોઈ આશંસા વિના જ તેવા પ્રકારના કર્મ-ક્ષયોપશમથી ધર્મ કરવાની ઈચ્છા,

(૨) તે ધર્મના વર્ણનવાળા આગમનું કરેલું શ્રવણ,

(૩) શ્રવણથી થયેલું સાધ્ય ધર્મના તત્વનું જ્ઞાન, અને

(૪) વિકથાદિ પમાદવશ ખામીવાળી ધર્મસાધના.

(૧) ઈચ્છાયોગ એ પાયાની ધર્મસાધના છે. એમાં મુખ્ય પહેલી તો ધર્મ કરવાની ઈચ્છા જોઈએ, હાર્દિક ઊર્મિ જોઈએ. ધર્મની એકલી જાણકારી કારગત ન બને; એને સાધવાની ગરજ, તાલાવેલી અને તમન્ના હોય તો આગળ વધાય. આ અંતરમાંથી ઉઠે, તો એની પાછળ શક્ય ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ થાય, ને તે સમયે થાય. દેખાદેખી કે શરમાશરમી કરવું પડે કે બળાત્કારે ધર્મપ્રવૃત્તિ થાય તો ત્યાં વેઠિયાગીરી જેવી કરાશે. ઈચ્છા નથી, ને પ્રવૃત્તિ કરવી પડે, એમાં અ કળામણ થશે. “ક્યાં લપ આવી ! ક્યારે પૂરી થશે !...” વગેરે. એવી ધર્મપ્રવૃત્તિ એ પ્રાથમિક

ઈચ્છાયોગમાં પણ નહિ, માટે એ હાર્દિક ઈચ્છાપૂર્વક જોઈએ.

હાર્દિક ઈચ્છા પણ કોઈ બહાના હેઠળ, કોઈ પૌદ્ગલિક ધન-માનાદિની આશંસાપૂર્વક નહિ જોઈએ. એમાં તો લક્ષ ધર્મ સિદ્ધ કરવાનું નહિ, પણ દુન્યવી લાભ સિદ્ધ કરવાનું રહે છે. તેથી ધર્મ સહજ યાને સ્વભાવગત નથી બનતો આવતો. ધર્મ ભૂલવા માગીએ તો ન ભૂલાય, એના બદલે પરાણે યાદ કરવો પડે, યાદ કરો ને ભૂલી જવાય છે, એ શાથી ? નિરાશંસભાવે ધર્મ કરવાની તાલાવેલી જોરદાર નથી જગાડી તેથી. બીજા બહાના હેઠળ થતી ધર્મપ્રવૃત્તિ પગાર માટેની નોકરી ભરવા જેવી છે. પગાર બંધ કે ઓછો થવો લાગે એટલે કે નોકરી મૂકી બીજું પકડાય છે, તેમ આશા, અપેક્ષા ન ફળતી કે ઓછી ફળતી લાગતાં ધર્મપ્રવૃત્તિ છોડી બીજા કાર્યોમાં ઓતપ્રોત થવાય છે.

ધર્મપ્રવૃત્તિ બે જાતની :- (૧) ઔદયિક ભાવની, (૨) ક્ષાયોપશમિક ભાવની. ઔદયિક ભાવની એટલે ધનાદિ-લોભ, માન 'હું સારો દેખાઉં...' વગેરે મોહોદયથી પ્રેરાઈ જે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરાય તે. ક્ષાયોપશમિક ભાવની એટલે મિથ્યાત્વ મંદ પડ્યું રાગાદિ મંદ પડ્યા ને આત્મહિતાર્થે જે ધર્મપ્રવૃત્તિ થાય તે ઔદયિક ભાવમાં આંધળી દળે, ને કૂતરું ચાટી જાય; આંધળો આત્મા ધર્મ કરી કરીને રાગ-લોભાદિ કષાયોને પોષશે ! માટે રાગાદિ કર્મનો ક્ષયોપશમ થઈને શુદ્ધ નિરાશંસભાવે ધર્મની ઈચ્છા અને ધર્મ થવો જોઈએ. એથી સુસંસ્કાર વૃદ્ધિ થાય. એવા ધર્મના અભ્યાસથી પાછો ક્ષયોપશમ વધે, અને વિશેષ ઊંચો ધર્મ સધાય. તો શાસ્ત્ર યોગ તરફ જવાય.

(૨) ધર્મની ઈચ્છા તો કરી, પરંતુ સીધા ધર્મપ્રવૃત્તિ લઈ બેસવાનું નહિ, પણ તે ધર્મની વિધિ શી, યોગ્યતા શી, ઈત્યાદિ બતાવનારા આગમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. તો જ એનું સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ સાચી સાધના થાય, આપકલ્પનાથી યા કોઈ કોઈનું જોઈ લીધા માત્રથી નહિ. કેમકે બીજાનું જોવામાં તો કોને ખબર કે એ બીજો અવિધિ આદિથી કરતો હશે તો. ત્યારે સ્વયં કલ્પનામાં તો સાચી વિધિ વગેરે ન જાણી શકાય. ધર્મનું તંત્ર અતીન્દ્રિય છે, કેવી કેવી ઝીણવટભર્યા વિધિવિધાન અને કેવી કેવી વિશેષતા જાળવવાથી કેવા કેવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના અઢળક ઉપાર્જન થાય છે, પ્રાગ્બદ્ધ ક્યા ક્યા અશુભ કર્મદલિયાનાં શુભમાં સંક્રમણ થાય છે, અપવર્તના (સ્થિતિ-રચના દ્રાસ) થાય છે, પ્રદેશોદય થાય છે, વગેરે શા શા સામાન્ય ને વિશિષ્ટ ફળ મળે છે. ત્યારે કઈ કઈ અયોગ્યતા, વિધિભંગ, આશાતના વગેરેથી ક્યા ક્યા મોહનીય કર્મ, ને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બંધાય છે... ઈત્યાદિ બધુ અતીન્દ્રિય છે, ચક્ષુ કે મનથી જાણી શકાય નહિ. દાળમાં મસાલો નાખી જીભે મૂકે તો ઝટ ખબર પડી કે આ મસાલો ઓછો-વધુ છે. પણ અતીન્દ્રિયમાં તો સર્વજ્ઞનાં શાસ્ત્રથી જ ખબર પડે માટે શાસ્ત્ર સાંભળીને ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે તો એ પ્રવૃત્તિ ઈચ્છાયોગમાં આવે. કહે છે, 'બે કલાક પૂજામાં થાય છે માટે વ્યાખ્યાને નથી આવતો,' અરે પણ

સાંભળ્યા વિના ધર્મનો હક જ ક્યાં છે ?

(૩) આગમ સાંભળ્યા તો હોય, પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ વખતે યાદ ન હોય યા સમજ્યો ન હોય તો ય ન ચાલે, માટે જે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવી છે, તેને અંગે શાસ્ત્રશ્રવણ કરવા ઉપર તેનું પ્રહણ-અવધારણ જોઈએ. એનાં રહસ્ય, સિદ્ધાન્ત વગેરે તત્ત્વને બરાબર સમજવા યાદ રાખવા જોઈએ; ચોકસરૂપે મનમાં ઠસાવી-ઠરાવી રાખવા પડે. સાંભળીને ઉઠ્યા પછી કાંઈ નહિ એ તો સુપ્તનૃપકથા જેવું છે; રાજા ઉંઘ લાવવા માટે વાત સાંભળે એના જેવું છે. માટે સાંભળ્યા પર સ્થિર જ્ઞાન જોઈએ.

(૪) ધર્મની ઈચ્છા, શ્રવણ અને જ્ઞાન કર્યું પણ પછી પ્રવૃત્તિ ન કરે તો ઈચ્છાયોગ નહિ. માટે ઈચ્છા અને જ્ઞાનનો અમલ જોઈએ. અલબત સાચી ધગશ હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય; પરંતુ કેટલીક વાર ખોટી રીતે સાંસારિક ગડમથલમાં ગુંથાઈ ધર્મપ્રવૃત્તિ ગુમાવવાનું થાય છે, તે ન થવું જોઈએ. ઈચ્છાના અમલની જેમ શ્રવણનો અમલ ન કરે, તો પછી હૃદય ધિંદું થઈ જાય છે, ‘તુમ કહેતે ભલા, હમ સુનતે ભલા’. સાંભળ્યું કે મૈત્રી પ્રમોદ વગેરે ભાવના એ ધર્મનો પાયો છે, પણ પછી અમલમાં દેવાળું; માર્ગાનુસારીના ગુણો સાંભળ્યા, પરંતુ જો અમલ નહિ; તો હૃદય નઠોર થતું આવે છે. સાંભળ્યા પછી કહે છે, ‘અમે પામર છીએ, નથી બનતું, આ કલેજે ઠંડક છે. દુનિયાના પ્રસંગમાં કેમ પામર છીએ નથી બોલાતું ? ત્યાં તો ભાવ, ફાવટ થવાનું, વગેરે સાંભળી ઝટ સોદો કરવા દોડાય છે. અહીં પામર છીએ કહીને છૂટી જવું એ સારા સારા ઉપદેશને ચાવી ખાવા જેવું છે; જેમ દુઃખીના દર્શને પાઈ ન ખર્યે કે બીજી શક્ય સહાય ન કરે, તો એવાં દર્શન ચાવી ખાધાં ગણાય. માટે અમલમાં જોઈએ. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી કહે છે, “વર્તમાનમાં બોધિને નિષ્ફળ કરનારો તું ભવાંતર માટે બોધિ કયા મૂલ્ય પર માગી રહ્યો છે ?” બોધિ એટલે ધર્મશ્રદ્ધા એને નિષ્ફળ કરવી એટલે કે શક્ય અમલમાં ન ઉતારવી, એ ભવાંતરે બોધિને માટે નાલાયક ઠેરવે છે. માટે તન-મન-ધન તોડીને ધર્મપ્રવૃત્તિ જોઈએ.

આમ, ધર્મ-સાધના સુધી આવવા છતાં, અનાદિના અભ્યાસવશ નિદ્રા, વિકંથા-રાજકથા, સ્ત્રીકથા, દેશકથા, ભોજનકથા તથા અનુપયોગ, શરીરરાગ, થાકની અરુચિ (દિષ), અનુપયોગ, વિસ્મરણ, સંશય, ચંચળતા, ઈત્યાદિ પ્રમાદ થઈ જવાથી ધર્મક્રિયા બરાબર શાસ્ત્રવિધાન-મર્યાદા-ચોકસાઈને અનુસારે નથી ચાલતી. દા.ત. ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયામાં કાળ, મુદ્રા વગેરેના ભંગ થાય, અશુદ્ધિ થાય, ઈત્યાદિ. તેથી ક્રિયા ખોડખાંપણવાળી થાય છે; વિઘ્ન આવતાં ચલિત થવાય છે. માટે એ ઈચ્છાયોગરૂપ છે. આનો અર્થ એ નથી કે- ‘પ્રમાદ રાખવો !’ પ્રમાદને તો જ્ઞાન, વીરતા-ધીરતા અને સ્થિરતાથી દૂર કર્યે જ જવાનો, પરંતુ જ્યાં સુધી શાસ્ત્રે કહેલા કાળ, આસન-મુદ્રા વગેરેમાં સહેજ પણ ત્રુટિ રહેશે, અતિચાર લાગશે, ત્યાં સુધી તે ધર્મપ્રવૃત્તિ ઈચ્છાયોગ ગણાશે.

શાસ્ત્રયોગ

‘(લ.) શાસ્ત્રયોગસ્તિહ જ્ઞેયો, યથાશક્ત્યપ્રમાદિનઃ ।

શ્રાદ્ધસ્ય તીવ્ર- બોધેનઽવચસાવિકલસ્તથા ॥૨૧॥’

અર્થ :- યોગશાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે કે યથાશક્તિ પ્રમાદરહિત અને સ્વસંવેદનાત્મક શ્રદ્ધાવાળાને તીવ્ર બોધના કારણે આગમાનુસારે અખંડ (યોગજ્ઞાન) શાસ્ત્રયોગ હોય છે.

વિવચન :- ‘શાસ્ત્રયોગ’ શબ્દથી આગમમાં નહિ પણ યોગશાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રયોગનું આ સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

(૧) યથાશક્તિ અપ્રમાદી, અને

(૨) તથાવિધ મોહનાશથી સ્વસંવેદનાત્મક શ્રદ્ધાવાન,

(૩) તીવ્ર બોધપૂર્વક,

(૪) શાસ્ત્રના અખંડ વિધાનો જાળવીને, જે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે તે શાસ્ત્રયોગ.

(૧) ઈચ્છાયોગમાં આગળ વધતા બીજી કક્ષાએ શાસ્ત્રયોગના ધરની ધર્મપ્રવૃત્તિમાં અવાય છે. એમાં નિદ્રા, વિકથા, અનુપયોગ, ચંચળતા, સ્મૃતિભ્રંશ (વિસ્મરણ) સંશય, વગેરે સર્વ પ્રમાદોને, પોતાની શક્તિને અનુરૂપ અર્થાત્ સર્વ શક્તિ ખર્ચાને નિવારવામાં આવે છે. તેથી તે તે ધર્મની સાધનામાં આત્મા મન-વચન-કાયાથી એકાકાર થઈ જાય છે; એમાં તન્મય લક્ષવાળું, અનરૂપ શુભ લેશ્યા અને અધ્યવસાયયુક્ત, સ્પષ્ટ શુદ્ધ સૂત્ર-ઉચ્ચારણ, સચોટ ક્રિયાવિધિ-પાલન, ચોક્કસ શાસ્ત્રોક્ત કાળ-મુદ્રા-મર્યાદાની જાળવણી, તથા સંશય, ભ્રમ, વિસ્મરણ, અનુપયોગાદિ વિનાનો માનસિક અખંડ ઉપયોગ, બરાબર ઝળકતા રહે છે. આની પૂર્વે સત્ત્વ અપૂર્વ કેળવેલું હોવાને લીધે સાધનામાં પ્રમાદથી અતિચાર અને અપવાદમાર્ગનું સેવન નથી હોતું. એટલે ઊંચું અપ્રમત્તપણું હોય છે.

પ્ર.- આવી અપ્રમત્તસ્થિતિ ક્યારે આવે ?

ઉ.- એ માટે તીવ્ર સંવેગ (ધર્મરંગ), વધતો ઉલ્લાસ, અપૂર્વ ધગશ-ખંત-મનોબળ અને કઠોર સાધનાનો દીર્ઘ અભ્યાસ કેળવવો પડે. પ્રમાદ મોહનીય કર્માદિના ઉદયથી સેવાય છે, અને કર્મોનું બળ એવું છે કે એની સામો ધીખતો પુરુષાર્થ ચાલુ ન હોય તો એ ભલભલા દીર્ઘકાળના સાધુને પણ પ્રમાદમાં પાડી નાખે. ભણી ગયા ગણું, મહાન આગમો ય ભણી ગયા, પણ સાથે એનું સૂત્રઅર્થની સચોટ પરાવર્તન ચાલુ ન હોય, તો ભૂલાઈ જવાય ! એમાં અને ક્રિયા તથા તત્ત્વસિંચનમાં સળગતી જાગ્રતિ ન રાખી, તો દર્શનાવરણ કર્મ, નિદ્રા ચઢી બેસે ! પ્રારંભમાં ક્રિયા બરાબર ઊભા-બેસવાનું જાળવીને કરતા’તા, મુનિઓની ભક્તિ વૈયાવચ્ચ સારી કરતા’તા,

પરંતુ પછી એમાં પોલ ચલાવી, તો વીર્યાન્તરાય ઉદયમાં આવવા તૈયાર જ છે ! જવલંત સમ્યગ્દર્શનની તત્ત્વપરિણતિ, વૈરાગ્ય-ક્ષમાદિની ભાવનાઓ, ને ઉચ્ચ શુભ લેશ્યાદિ જાગતા ન રાખ્યા, ખેદ-ઉદ્વેગ વગેરે ક્રિયાના દોષ તથા અનાયતન યાને અસત્ નિમિત્તો, પતનના સ્થાનો વગેરેથી દૂર ને દૂર ન રહ્યા તો મોહનીય કર્મ ઝટ ઉદયમાં આવી જાય છે !

અલભત કેટલાક નિકાચિત કર્મ એવા હોય છે કે સારા નિમિત્ત સેવવા છતાં એના ઉદય ચાલુ રહે છે, જેમકે સૂત્ર ગોખવાની બહુ મહેનત કરવા છતાં યાદ નથી થતું એવું ય બને છે. નંદિષેણ મુનિ મહાતપસ્યા, રસત્યાગ, ઉગ્ર ચારિત્ર સાધનાદિ કરતા હતા છતાં મોહના વિકાર એમને પીડતા હતા ! આમ છતાં ઘણાં દુષ્કર્મ એવાં હોય છે કે જે સારાં નિમિત્તોના સેવનમાં દબાઈ એનો ક્ષયોપશમ પ્રવર્તે છે; અને ખરાબ નિમિત્ત આપો કે એ ઝટ ઉદયમાં આવે છે. મન બરાબર સાબૂત રાખી ઉત્સુકતા, ક્ષુદ્રતા, વગેરે ટાળો તો સ્વસ્થતા, ગાંભીર્ય, ઔદાર્ય વગેરે ટકે; કર્મનો ક્ષયોપશમ બન્યો રહે; પરંતુ મન પર નિયંત્રણ ચૂક્યા તો ઝટ કર્મ ઉદયમાં આવી ભય, વિહ્વલતા, ચાંચલ્ય, હાસ્ય, હર્ષ-ઉદ્વેગ વગેરે પ્રમાદમાં પાડી દે છે. માટે મન-વચન-કાયાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી પુરુષાર્થ, ખંત, ધગશ જાગતા રાખવાના. શક્તિ જો ગોપવી તો એ મદ પડવા માંડશે. મન તો કદાચ એમ કહેશે- ‘શક્તિ ખર્યા વિના સંઘરી રાખીએ તો આગળ કામ લાગે, આઘા જઈને પાછા ન પડાય;’ પરંતુ મન ચોર છે. એ શક્તિનું માપ ખોટું કાઢે છે, ને અંદરખાને પ્રમાદ, શિથિલતા, સુંવાળાશ વગેરેનું લંપટ હોય છે. એવા એના આધારે ચાલ્યા કરવામાં પ્રમાદો પોષાયા કર્યા છે; આત્મા ગુણસ્થાનકની ઊંચી ઊંચી કક્ષા પામી શકતો નથી. વળી સંતોષ વાળી દે કે આપણે તો આટલી સાધના ઘણી, તો ય આગળ ન વધી શકે. માટે ઉછળતી શ્રદ્ધા, સંવેગ અને નક્કર મનોબળ સાથે વધતી તમન્ના, વેગ અને ઉત્સાહથી શક્તિ મુજબ સત્ પુરુષાર્થમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ; તેમજ તપ વગેરે કઠોર સાધનાના ખૂબ અભ્યાસ કરવા જોઈએ, કષાયજય, સર્વ પ્રલોભનજય, નિર્ભયતા, શરીર પર પણ નિસ્પૃહા, સાધનામાં માનસિક ઉપયોગની અખંડ ધારા, વગેરે કેળવવા પડે. ત્યારે અપ્રમત્તદશા આવે.

(૨) શાસ્ત્રયોગ માટે બીજું જરૂરી અંગ સ્વસંપ્રત્યરૂપ બનેલી શ્રદ્ધા છે. સંપ્રત્યય એટલે સમ્યક્ પ્રતીતિ, સચોટ આંતર સંવેદન, આંતર અનુભવ કરેલી શદ્ધા. સામાન્ય શ્રદ્ધામાં જ્ઞાનીએ ફરમાવેલી કલ્યાણ સાધના પર સચોટ વિશ્વાસ હોય, પરંતુ એની ઉત્કૃષ્ટતાનો આંતર અનુભવ નહિ. ઈચ્છાયોગની સાધના સહિત શ્રદ્ધામાં પણ તેવો અનુભવ નહિ, અર્થાત્ સાધના સહજ રૂપ બની હોય. એ તો જ્યારે શાસ્ત્રયોગની કક્ષામાં આવે ત્યારે અત્યાર સુધી શ્રદ્ધેય તે તે બનેલી ધર્મ વેપારની ઉપાદેયતા (કર્તવ્યતા), જીવનરૂપતા, એનાં ઉચ્ચ કોટિના લાભ, એમાં

આત્માની શુભ-સદ્-અવસ્થા... વગેરેના હવે આંતર અનુભવ થતા હોય. એટલે અત્યાર સુધી તો ઘણી તદ્દેતુક્રિયા થતી હતી અર્થાત્ શાસ્ત્રે એ ધર્મપ્રવૃત્તિ આદરવાની કહી છે, માટે આદરવાની' એમ કહીને આદરવાની હતી, અથવા પાપથી બચવાના અને કર્મક્ષયના હેતુથી આદરાતી હતી, અમૃતક્રિયા આવતી તો એટલી બધી ઊંચી અને સળંગ નહિ, પરંતુ હવે તો એ એકાંતે ઉચ્ચ અમૃત ક્રિયારૂપે સહજભાવે આદરાય, માનવજીવન જ આ બધી ધર્મપ્રવૃત્તિનું લાગે. જેમ સંસારી જીવને ખાવું, પીવું, રળવું એ બધું સ્વભાવિક જીવન જેવું બની ગયું હોય છે; એટલે ખાસ ઈરાદો ન કરવો પડે અથવા મન ન મનાવવું પડે કે- 'ધર્મપ્રવૃત્તિ કરું, બીજું નહિ, કેમકે બીજામાં નુકસાન છે.' વગેરે તો ધર્મયોગ સાથે અંતરની વૃત્તિ એટલી બધી તાણેવાણે વણાઈ ગઈ, એવી વૃત્તિ એ સ્વસવેદનરૂપ શ્રદ્ધા કહેવાય. આ સ્થિતિમાં વિકથા, સંકલ્પ-વિકલ્પ, વિસ્મરણ, વગેરે કયાંથી નડી શકે ? પણ એ માટે ઈચ્છાયોગની સાધનામાં એના પ્રત્યે એટલી હાડોહાડ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ ઊભી રાખવી પડે કે ધર્મયોગને સ્વભાવગત બનાવવા મથે, ધર્મયોગ પત્યા પછી પણ એના સુખદ સંસ્મરણ અને આધ્યાત્મિક સ્વાદ આવ્યા કરે, જરા નવરા પડ્યા કે મનમાં તત્ત્વચિંતન, ધર્મયોગના સહસ્ય, ઉત્તમ ભાવનાઓ, પંચ પરમેષ્ઠિ સ્મરણ, એવું એવું સ્ફુર્યા જ કરે અને ધર્મયોગો ચાલતા હોય ત્યારે ય પ્રમાદ ન નડે, યળ વિચળતા ન થાય, એ માટે ધર્મયોગો પર એટલું બધું પ્રીતિ-ભક્તિબળ વધારવું પડે કે મન જ એમાં વલણવાળું બની જાય, 'આજ ખરું કર્તવ્ય છે, આજ જ ધ્યાન છે, આજ દ્રવ્ય, ભાવ, બંને પ્રકારના રોગોનું ઔષધ છે, એમ મન ઉલ્લાસમાં ઉછળતું હોય. નાના બાળને જેમ થાય 'મા તે મા !' ઘણો પગાર વગેરે આપનાર શેઠ માટે નોકરને જેવી રીતે થયા કરે કે- 'આ તે આ ! આનો અનંત લાભ ! જીવને ધર્મયોગમાં આવે ત્યારે હૂંફ, આશ્વાસન અને સ્વસ્થતા થાય; નિજ ઘરમાં આવ્યો લાગે; બાકી બીજે તો અવિશ્વાસ, અકળામણ, અસ્વસ્થતા લાગ્યા કરે. એમ ધર્મયોગમાં સર્વશક્તિ, સર્વ મનોબળ ને ઉચ્ચ શ્રદ્ધા વિકસાવતાં વિકસાવતાં શાસ્ત્રયોગની સ્વસંપ્રત્યયરૂપ શ્રદ્ધાએ પહોંચી શકાય.'

(૩) શાસ્ત્રયોગ માટે આવા શ્રદ્ધાબળ ઉપરાંત આગમોનો તીવ્રબોધ અર્થાત્ (૧) તે તે ધર્મયોગના વિધિવિધાનો અંગે સર્વજ્ઞ પ્રભુનાં શાસ્ત્રે કઈ કઈ સૂક્ષ્મતા અને ચોકસરૂપતા બતાવી છે, ઉત્સર્ગ-અપવાદના કેવા કેવા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ વિહિત કર્યા છે, વગેરેનો બોધ જોઈએ. એ ખબર ન હોય તો તે તે શુદ્ધ ધર્મપ્રવૃત્તિ શી રીતે આદરી શકે ? વળી (૨) તીવ્રબોધ એટલે કે શાસ્ત્રીય તત્ત્વોનો વિશાળ અને ગંભીર બોધ ન હોય તો ચિત્તને તન્મય અને સ્વાનુભવરૂપ શ્રદ્ધાવાળું કેવી રીતે બનાવી શકશે ? માટે આગમનો તેવો બોધ જોઈએ (૩) બોધ તીવ્ર એટલે એટલો બધો ઘૂંટેલો અને ચોક્કસ, કે સ્વાધ્યાય-મનમાં ખ્યાલ રહે કે એ આટલું થયું મારે

આટલો સમય વીત્યો હોય. અહીં વચમાં આડાઅવળા કે બીજા વિચાર આવતા હોય તો કાંઈ સમયની ચોકસતા ન માપી શકાય. વળી (૪) બોધ એટલો બધો તીવ્ર અર્થાત્ તૈયાર કે કયા પ્રસંગ માટે શાસ્ત્રે શું વિધાન કર્યા છે એ માટે પાછા શાસ્ત્ર ઉઘાડવા ન જવું પડે. માટે જ (૫) તીવ્ર બોધ એટલો બધો કે એમાં જાણેલા તત્ત્વોની જ રટણા ચાલ્યા કરે.

(૪) આવી રીતે સુસજ્જ હોય તેવા શાસ્ત્રયોગની જે ધર્મપ્રવૃત્તિ, તે અખંડ આજ્ઞાનુસારી ચાલતી હોય, સંપૂર્ણ પણ આજ્ઞાબદ્ધ હોય; કયાંય સહેજ પણ દોષ સ્ખલના, કે અતિચાર લગાડવાની વાત નહિ. નિરતિચાર સાધના જ શાસ્ત્રયોગમાં પ્રવર્તતી હોય, સાપેક્ષ યતિધર્મ અર્થાત્ ગુરુ અને ગચ્છની નિશ્રાએ રહીને કઠોર સાધનાની તન્મયતા દ્વારા બાહ્ય શરીર અને આત્મ્યન્તર કષાયોની સારી સંલેખના કરી હોય અર્થાત્ એને કસી તથા ઘસી નાખ્યા હોય, પછી ગુરુની આજ્ઞા પામીને નિરપેક્ષ યતિધર્મમાં જવાય અર્થાત્ એકાકીપણે નિરપવાદ ચારિત્ર પાળતાં વિચરે ત્યારે શુદ્ધ, નિર્દોષ, નિરતિચાર સાધના હોય છે. લગભગ ઉત્સર્ગમાર્ગે શાસ્ત્રે જેવું કહ્યું તેવો અમલ. ઈચ્છાયાગમાંથી આ સ્થિતિએ જવા માટે દિનપ્રતિદિન સાધનામાં દોષોને ટાળતાં ટાળતાં આગળ વધવું પડે; માનસિક દોષો, અને દોષો સેવવાના ચિંતન પણ દૂર જ નસાડી મૂકવા જોઈએ; દોષ લાગી જાય ત્યાં ભારે આત્મજુગુપ્સા કે- ‘અહો હું કેવો ધિક્કારપાત્ર કે મે આ દોષ સેવ્યો!’ ભારે ખેદ અને સંતાપ કે- ‘મારી પવિત્ર ધર્મસાધના આ દોષથી કેવી કલુષિત-કલંકિત બની!’ વગેરે થવા સાથે ગુરુ આગળ એનું બાળભાવે અને સખેદ પ્રકાશન સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ તેને વહન કરી શુદ્ધિકરણ કરવું પડે. તેમજ દોષોથી બચવા શુદ્ધ ધર્મવીર્ય વિકસાવવું જોઈએ; એમ કરતાં કરતાં નિરતિચાર સાધનાએ પહોંચાય. વળી યોગ્યકાળનો ભંગ, વારે વારે અપવાદ માર્ગની રુચિ અને સેવનને ઓછા ઓછા કરતાં જવું જોઈએ, ત્યારે પરાકાષ્ઠાએ નિરપવાદ સાધનાએ પહોંચાય. ત્યારે એવા નિરતિચાર અને નિરપવાદ શાસ્ત્રયોગની સાધના થાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“પ્રવચન મહોદધિ”

વર્ષ-૭, અંક-૩૯, તા. ૨૦-૬-૧૯૫૯

સામર્થ્યયોગ

‘(લ.) શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચરઃ ।

શક્ત્યુદ્ગ્રેકાદ્વિશેષેણ સામર્થ્યાચ્ચ્યોજ્યમુત્તમઃ ॥૩॥’

અર્થ :- (સામાન્યથી) શાસ્ત્રે કહેલા ઉપાયવાળો, ૫-૫ શક્તિની પ્રબળતાએ (વિશેષ રૂપે) શાસ્ત્રકથનની મર્યાદા ઉપરનો વિશિષ્ટ ધર્મ વેપાર એ ઉત્તમ સામર્થ્યયોગ છે.

વિવેચન :- યોગોમાં ઉત્તમયોગ સામર્થ્યયોગ છે.

એમાં (૧) સાધનાના ઉપાયો શાસ્ત્રમાં કહ્યા હોય પણ સામાન્યથી,

(૨) ઉપાયો વિશેષરૂપે શાસ્ત્રકથનની મર્યાદા બહારના હોય,

(૩) સાધના શક્તિની પ્રબળતાથી થતી હોય અને

(૪) શાસ્ત્રથી વિશેષરૂપે ન કહી શકાયેલા ઉપાયોને પણ સામાન્યથી નહિ, કિન્તુ વિશેષરૂપે સેવાતા હોય,

(૧-૨) શ્રેષ્ઠ યોગ સામર્થ્યયોગ છે, કેમકે તે વિલંબ વિના પરમ ફળને પેદા કરે છે. પરમફળ છે વીતરાગ સર્વજ્ઞતા અને મોક્ષ, એ બંનેને બે જાતના સામર્થ્યયોગ, જે આગળ કહેવાશે તે, ઠીલ કર્યા વિના ઉત્પન્ન કરે છે. આવો યોગ કેમ સાધવો એના ઉપાય શાસ્ત્રમાં કહેલા મળે ખરા, પણ સામાન્યરૂપે કહેલા મળે, વિશેષ ઝીણવટ-સ્પષ્ટીકરણથી નહિ; કેમકે એ શબ્દ ઉતારી શકાવા મુશ્કેલ છે; એ તો અનુભવગમ્ય છે, જે અનુભવ કરે તે સમજી શકે. 'જિન હી પાયા, તિન હી છિપાયા, ન કહે કોઉ કે કાનમે' જેને અનુભવની તાલી લાગી, એણે એને છિપાવી અર્થાત્ અંતરમાં જ અનુભવી, બહાર શબ્દથી કોઈને કહી નહિ, કેમકે શબ્દમાં ઉતારવી મુશ્કેલ છે. દા.ત. અપ્રમત્તભાવના અધ્યવસાય કરતાં અનંતગુણી વિશુદ્ધિવાળા અધ્યવસાયમાં ચઢે ત્યારે અપૂર્વકરણ લાધે, અને એ યોગમાં પછી તો પ્રતિક્ષણ અનંતગુણી વિશુદ્ધિવાળા અધ્યવસાય ઉત્તરોત્તર જાગતા હોય છે, એ શાસ્ત્રે કહ્યું. પરંતુ એ અધ્યવસાયો માટે આત્મામાં શી મથામણ કરવાની, કેવા સંવેદન અનુભવવાના વગેરે ઉપાયોના વિશેષરૂપે સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત વર્ણન શાસ્ત્રે ન કર્યાં. એવા ઉપાયો એ તો સામર્થ્યયોગનો વિષય છે. એમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ સામર્થ્યયોગ. એ માટે શાસ્ત્રે અપૂર્વ શ્રદ્ધા-સંવેગનું બળ, સમ્યગ્દર્શનની અધિકાધિક નિર્મળતા, અપૂર્વ સંયમ-શુદ્ધિ, પરપરિણતિના ત્યાગપૂર્વક આત્મરમણતાનો મહાવિકાસ, તન્મય સતત તત્ત્વ ચિંતન બાહ્ય-અભ્યન્તર તપ...વગેરે ઉપાયો કહ્યા, ધર્મધ્યાનની ઉત્તરોત્તર પ્રબળતા આવા આવા પ્રકારનું શુકલધ્યાન... વગેરે ઉપાય બતાવ્યા, પણ એ બધું સામાન્ય નિર્દેશરૂપ છે. એમાં ઝીણવટભરી આંતર પ્રક્રિયા શી શી ચાલે, ઈત્યાદિને વિશેષ સ્વરૂપ કહેવાય. એનો નિર્દેશ શાસ્ત્રમાં નહિ; એ તો ઊંચે ચઢેલો આત્મા પોતાની આંતરિક પ્રબળ શક્તિથી અનુભવમાં ઉતારે છે. માટે એ ધર્મવિપારને સામર્થ્યયોગ કહેવામાં આવે છે.

પ્ર.- તો પછી શાસ્ત્રની શી જરૂર ? આંતરિક શક્તિથી જ ઊંચે જવાશે.

ઉ.- ના, શાસ્ત્ર તો બહુ જરૂરી છે. કેમકે મૂળમાં સામાન્યથી ય જાણ્યા ન હોય તો વિશેષ શાના પર ? શાસ્ત્રે આના માટે અમુક અંશ સુધી જે ઉપાયવર્ણન કર્યાં છે, તેને શાસ્ત્રમાંથી બરાબર જાણ્યા હોય, તો એને અમલમાં મૂકી શકાય, અને એ અમલનો હાર્દિક ખૂબ અભ્યાસ વધે, તો ઉચ્ચ વિશેષતા તરફ જઈ શકાય છે, અને પ્રબળ શક્તિ પ્રગટાવી શકાય છે. એ શક્તિ કાંઈ એમ જ પ્રગટી નથી જતી, આત્માને પૂર્વે કસવો પડે છે.

(૩) સામર્થ્યયોગ માટે સાધનામાં આત્માની પ્રબળ શક્તિ કામે લાગી જવી

જોઈએ. એ શક્તિ માટે મુખ્યતયા આત્મપરિણતિ યાને અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ ખીલવવા-વિકાસવાનો પુરુષાર્થ કેળવવો જોઈએ.

અધ્યવસાય બે પ્રકારના-૧. સંકલેશરૂપ, અને ૨. વિશુદ્ધિરૂપ. સંકલેશાત્મક અધ્યવસાય મલિન હોય છે, રાગ-દ્વેષાદિ કષાયોના જોરવાળા હોય છે; ત્યારે વિશુદ્ધિરૂપ અધ્યવસાય નિર્મળ હોય છે, કષાયોની મંદતાવાળા હોય છે. માટે જ, ઊંચા નિર્મળ અધ્યવસાયે ચઢેલો જીવ જો ત્યાંથી પડવા માંડે, નિર્મળતા ગુમાવતો જાય ને મલિનતા પામતો જાય તો તે સંકલેશવાળો કહેવાય. એથી ઊલટું કોઈ અત્યંત મલિન અધ્યવસાયવાળો જીવ મલિનતા ઓછી કરતો આવે ને નિર્મળતા પામતો જાય તો એ વિશુદ્ધિવાળો કહેવાય છે; પછી ભલે પર્વત પર ચઢતા ને ઉતરતાની જેમ બંને એક અધ્યવસાયસ્થાનકે ભેગા થયા હોય; જેમકે એક ૧૧ મે ગુણસ્થાનકથી પડતો અને બીજો ૭ મે ગુણસ્થાનકથી ચઢતો, એ બંને નવમે ગુણસ્થાનકે ભેગા થયા, અર્થાત્ સમાન અધ્યવસાયસ્થાને પહોંચ્યા, પણ પડતો એ સંકલેશમાં છે, ત્યારે ચઢતો એ વિશુદ્ધિમાં છે. સામર્થ્યયોગ તરફ જવું હોય તો સંકલેશ મૂકીને આ વિશુદ્ધિનો મહાન પુરુષાર્થ કરવાનો છે. મંદ મિથ્યાત્વના છેલ્લા અધ્યવસાય કરતાં અનંતગુણ વિશુદ્ધિ કેળવવામાં આવે ત્યારે સમ્યક્ત્વનું પહેલું અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. પછી એમાં અનંતગુણી વિશુદ્ધિએ ચઢતાં ચઢતાં અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિના ઊંચામાં ઊંચા અધ્યવસાયે પહોંચાય, તેની વિશુદ્ધિ કરતાં અનંતગુણી વિશુદ્ધિ સધાય ત્યારે દેશવિરતિનું પહેલું અધ્યવસાયસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે; એમાં પણ અનંતગુણી વિશુદ્ધિ કરતાં કરતાં દેશવિરતિ શ્રાવકનો જે ઊંચામાં ઊંચો અધ્યવસાય મળે તેની વિશુદ્ધિ કરતાં અનંતગુણ નિર્મળતા કેળવવામાં આવે ત્યારે સર્વવિરતિ-સાધુપણાનું પહેલું અધ્યવસાયસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય. એ પછી તો એમાં ય ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગના અનંતગુણ અનંતગુણ વિશુદ્ધિવાળા અસંખ્ય અધ્યવસાયસ્થાનક પસાર કરવામાં આવે ત્યારે સામર્થ્યયોગનું પહેલું અધ્યવસાય-સ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ આવ્યું કે મનથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ કરવાનો પ્રયંડ પુરુષાર્થ આદરવો જોઈએ, અને એ પ્રયત્નની ધારા વહેતી રહેવી જોઈએ. ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-ઉદ્વેગ, વગેરેના ભારે નિગ્રહ કરી એમાં મંદતા મંદતા કરતા આવવું જોઈએ. અલબત્ત એ માટે દાનાદિ ધર્મસાધનાઓ, વિનયાદિ ગુણો, અહિંસાદિ વ્રતો, ઈન્દ્રિય સંયમ, તપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે પણ અત્યંત જરૂરી છે, એથી એમાં પણ પ્રગતિશીલ રહેવું જોઈએ.

(૪) સામર્થ્યયોગમાં ચોથી વાત એ કહી કે શાસ્ત્રે વિશેષ રૂપે નહિ કરેલા ઉપાયોને પણ સામર્થ્યયોગી સામાન્યરૂપે નહિ કિન્તુ વિશેષરૂપે સાધે છે, અર્થાત્ આંતરશક્તિનો અગ્નિ એટલો બધો ભભૂક્યો હોય છે કે એ શાસ્ત્રવચનની ઉપરના ઉપાયોમાં પ્રયંડ પરાક્રમ આદરે છે. ત્યારે, આવા પ્રયંડ પરાક્રમભર્યા યોગદાવાનળ

ભભૂક્યા વિના અસંખ્ય જન્મોના સંગૃહીત જ્ઞાનાવરણાદિના અનંતા કર્મદલિકોને ક્ષણવારમાં ભસ્મીભૂત કરી નાખવાનું ક્યાંથી બને ?

ધર્મસાધનાની ઊંચી કક્ષા-સામર્થ્યયોગ

ધર્મસાધવાની ત્રણ કક્ષાઓ છે, ૧. ઈચ્છાયોગની, ૨. શાસ્ત્રયોગની અને ૩. સામર્થ્યયોગની. પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે તે મુજબ ઈચ્છાયોગની કક્ષામાં મુખ્યતા શુદ્ધ કર્મ કરવાની ઈચ્છાની છે; બાકી સાધના તો વિકથાદિ પ્રમાદને લીધે શાસ્ત્રે કહેલી વિધિ-મર્યાદાઓમાં ખામીવાળી થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રયોગની કક્ષામાં એ ખામી લેશ માત્ર રાખવામાં આવતી નથી. કેટલાય ઈચ્છાયોગ સાધતાં સાધતાં પ્રમાદને હટાવ્યે જવાનો પુરુષાર્થ થયે જાય, ને શાસ્ત્રવિધાનોને અધિકાધિક અમલમાં ઉતારતા જવાય. ત્યારે પરાકાષ્ઠાએ શાસ્ત્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એમાં ય શાસ્ત્રવિધાનોને બરાબર વળગી રહેવા જેટલો જ પુરુષાર્થ હોય છે. ત્યારે એથી ઊંચી સામર્થ્યયોગની કક્ષામાં આંતર પુરુષાર્થને એટલો બધો પ્રબળ બનાવવામાં આવે છે કે શાસ્ત્રવિધાનો કરતાં ય સૂક્ષ્મ, ગંભીર અને ઉચ્ચતમ પ્રક્રિયામાં પ્રવેશ થાય છે, ત્યાં આત્મામાં ધડાકાબંધ ફેરફારો થાય છે, ચાલુ ક્ષમાદિ ધર્મો કરતાં અપૂર્વ અને અદ્ભુત કોટિના ક્ષમાદિ ગુણો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આવા સામર્થ્યયોગને જાણવા સમજવાથી ધર્મસાધનામાં મહાન પ્રેરણા મળવા સાથે, એને કહેનાર જિનશાસન પર ખૂબ બહુમાન વધે છે. માટે એનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

સામર્થ્યયોગના સમર્થન માટે કહે છે કે મોક્ષ નામના પદની પ્રાપ્તિનાં જે કારણ છે તે અનંત પ્રકારે છે; કેમકે આમ જો કે અધ્યવસાય અસંખ્યતા, છતાં ભૂત-ભવિષ્યના અનંત સાધકોની અપેક્ષાએ મોક્ષહેતુભૂત અધ્યવસાય વિશુદ્ધિમાં તરતમતા પડવાથી અનંતા પ્રકાર થાય. સાધક સાધુઓ વડે આ બધા વ્યક્તિગત સ્વરૂપે માત્ર શાસ્ત્રમાંથી જાણી શકાતા નથી, તો પછી પ્રશ્ન થશે કે શાસ્ત્ર નિરુપયોગી નહિ બને ? ના, શાસ્ત્રમાંથી સમષ્ટિગત સામાન્યરૂપે તો જણાય છે પરંતુ સમસ્ત વ્યક્તિગત વિશેષરૂપે જાણી શકાતા નથી, એનું શબ્દથી વર્ણન કરવાનું શક્ય નથી; માટે શાસ્ત્રની પહોંચની બહાર છે. શબ્દથી કહી શકાય એવા અભિલાષ્ય ભાવો કરતાં ન કહી શકાય એવા અનભિલાષ્ય ભાવો જગતમાં અનંતગુણા હોય છે. જો તે ઉપાયો સમસ્ત પ્રકારોએ શાસ્ત્રથી જણાતા હોય તો તો વાંધો એ આવે કે શાસ્ત્ર સાંભળી લેતાં જ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ થઈ જવા જોઈએ. તે આ રીતે, -મોક્ષ સુધીની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત પ્રકારો પૈકીના જે વિલંબ વિના તરત જ કાર્ય કરી દેનારા પ્રકારો, તેનું જ્ઞાન શાસ્ત્રશ્રવણથી થતાંવેંત કેવળજ્ઞાનની જેમ ત્રણેય કાળના સર્વ પદાર્થોના સમસ્ત ભાવોનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય, લોકાલોકનો પ્રકાશ પ્રગટી જાય; તો એવા સાક્ષાત્કારવાળાને સર્વજ્ઞતા જ સિદ્ધ થઈ ગઈ ! આમ થવાનો પ્રસંગ શાસ્ત્રશ્રોતા સાધુને, પણ બીજાને નહિ, કેમકે એને તો શાસ્ત્રશ્રવણના

અભાવે પ્રસ્તુત હેતુભૂત પ્રકારોનો સર્વાંશે બોધ થવાને અવકાશ નથી. શાસ્ત્રશ્રોતાને માત્ર સર્વજ્ઞતા મળીને કાર્ય ઊભું ન રહે, પણ તરત જ મોક્ષપદ પણ પ્રાપ્ત થઈ જવાનો પ્રસંગ આવે. કેમકે મોક્ષ માટે જરૂરી યોગનિરોધ કરવા દ્વારા જે અયોગી કેવળીપણું તેના સ્વરૂપની પણ અર્થાત્ યોગનિરોધ માટે કેવા કેવા યોગિક આત્મપરિણામ કામ કરે છે, કેવું 'વ્યુચ્છિન્ન-અનિવૃત્તિ' શુકલધ્યાન કામ કરે છે, વગેરે ઠેઠ મોક્ષ થવાના પૂર્વ સમય સુધીનો કેવો આત્મપરિણામ સર્વ કર્મક્ષય કરે છે, એ બધું શાસ્ત્રથી જ જણાઈ જવાનું તમે કહો છો. પોતાની મર્યાદા બહારમાં પણ શાસ્ત્રનું સામર્થ્ય કેમ ન હોય ?

પ્ર.- તો એમ તો ખરેખર જે કેવળજ્ઞાની સર્વજ્ઞ બન્યા, એમને તો અયોગી-કેવલિપણું વગેરેનું સ્વરૂપ હવે જ્ઞાત છે તો એમને પણ કેવળજ્ઞાન થતાંવેંત તરત જ મોક્ષ થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે ?

ઉ.- માટે તો અમે કહીએ છીએ કે સામર્થ્યયોગની વિશિષ્ટ વસ્તુ શાસ્ત્રનો વિષય નથી પરંતુ સ્વાનુભવનો વિષય છે, તો સર્વજ્ઞ પણ જ્યારે શુકલધ્યાનના છેલ્લા બે પ્રકાર. સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપત્તી અને વ્યુચ્છિન્નક્રિયા-અનિવૃત્તિનો પુરુષાર્થ કરે ત્યારે એમને અયોગી કેવળીપણાનો સ્વાનુભવ થાય છે. ત્યાં દ્વિતીય પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ છે; અને ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે. શાસ્ત્રથી સામાન્યરૂપે અયોગી-કેવલીપણા સુધીનું જ્ઞાન થવા છતાં તરત મોક્ષ થઈ શકતો નથી, એ હકીકત છે; માટે કહેવું જોઈએ કે શાસ્ત્રોક્ત સર્વ ઉપાયોની સાધના અને સર્વજ્ઞત્વાદિ થવાની વચમાં કોઈ સાધના છે કે જે એ સર્વજ્ઞતાને વિના વિલંબે સિદ્ધ કરી આપે છે એ જ સામર્થ્યયોગ નામની સાધના છે, ને એ મુખ્યત્વે આંતરિક સામર્થ્ય ઉપર અવલંબનારી છે, માટે અનિર્વચનીય છે, શબ્દથી સંપૂર્ણતઃ પ્રતિપાદન ન થઈ શકે એવી અને યોગીને સ્વાનુભવથી જણાય એવી છે. આ સામર્થ્યયોગ ક્ષપકશ્રેણિમાંના ધર્મવિપારરૂપ છે.

